

ruimte
maken
voor
krimp

**Ruimte maken
voor krimp**
Ontwerpen voor
minder mensen

ruimte maken voor krimp

Ontwerpen voor minder mensen
Resultaten en aanbevelingen uit
Ontwerplab Krimp

BNA
Stagg

Staro
Stawon

Aedes
KEI

Tot besluit

Ter introductie: voorgeschiedenis, definitie, opgave en aanpak 8

Inleiding 9
Even terug in de tijd 9
Een definitie van krimp 9
De centrale opgave 11
De aanpak: een combinatiemethode 11
De gekozen gebieden 12
De uitwerking van de studie 12
Leeswijzer 14

Een kennismaking met de studiegebieden: resultaten uit de ontwerplabs 16

Inleiding 17
Parkstad Limburg 17
Noordwest Friesland 19
Zeeland 19
De ontwerpteams 20

Aanbevelingen voor krimpgebieden: de wat-vraag 24

Inleiding 25
Een aantal algemene uitkomsten 25
Specifieke aanbevelingen:
1. Leg bijzondere ruimtelijke kwaliteiten bloot 27
2. Varieer in sturingskracht en regie 29
3. Ontwikkel een antenne voor lokale/regionale gebiedskansen 31
4. Maak nieuwe weefsels van bebouwing en landschap 31
5. Zet nieuwbouw strategisch in 32
6. Bevorder de wooneconomie en geef mensen de ruimte 33
7. Maak ruimte voor nieuwe woonvormen 34
8. Zorg voor bereikbare voorzieningen 37
9. Meng zorg, wonen en economie 38
10. Bied ruimte aan de nieuwe economie 38
11. Onderzoek de kansen en bedreigingen van nieuwe infrastructuur 41

Wat verder ter tafel kwam: de hoe-vraag 42

Inleiding 43
Ga niet te snel ontwerpen 43
De noodzaak van een andere bril 43
Het verbinden van klein en groot 43
Het ontwerplab en het aanboren van nieuwe energie 44
Nadenken over wat werkelijk waarde creëert en wie de rekening betaalt 44
De goede partijen erbij halen 44
Oog voor korte en lange termijn 44
De noodzaak van nieuwe planvormen en instrumenten 46
Het omgaan met posities en belangen: financiële inventiviteit 46

Tot besluit: hoe nu verder? 48

Beeldverantwoording 50
Colofon en meer informatie 50

ZOORWAARD

Een boeiende reis is (voorlopig) ten einde. Het Ontwerplab Krimp is gereisd van Parkstad Limburg, via het Friese kleigebied naar Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen. Een tour d'Hollande en een tour de force: zes professionele ontwerpteams en vier studenten-teams van verschillende architectuuropleidingen hebben aan de randen van Nederland ontwerpend onderzoek gedaan naar bevolkingskrimp. Op 13 mei 2009 zijn de resultaten gepresenteerd en is het stokje van de ontwerpers overgedragen aan bestuurders, opdrachtgevers, ondernemers en andere partijen die de komende jaren antwoord moeten geven op de vragen die krimp stelt.

Onze tocht begon drie jaar geleden, met een eerste bijeenkomst in het kantoor van Inbo in Woudenberg. Al snel haakten andere partijen aan; Aedes en KEI verbonden zich met het initiatief. Dat heeft de studie onmiskenbaar verbreed en verrijkt. In de gelederen van de BNA-architecten was de urgentie van krimp al snel duidelijk. Kort na de publicatie van het rapport *Structurele bevolkingsdaling* van Wim Derks (medio 2006) werd ingezien dat we hier met een belangrijke maatschappelijke ontwikkeling te maken hebben. Een ontwikkeling die zich bij uitstek leent voor een inbreng van ontwerpers, net zoals dat bijvoorbeeld bij de wateropgave het geval is en zoals we dat eerder lieten zien bij onderzoeken naar bijvoorbeeld de toekomst van de naoorlogse woongebieden.

Leden van de BNA en Aedes en partners van KEI willen in de verkenning van deze thema's een rol spelen: agenderend, onderzoekend, aanjagend. Onze werkwijze van het ontwerpend onderzoek is hier bij uitstek voor geschikt, omdat deze kan bijdragen aan het scherper stellen van de werkelijke opgave. Ontwerpers zijn van nature en vanuit hun opleiding breed analyserend, grensverleggend, verbindend ingesteld en bieden daarin dikwijls (verrassende) nieuwe perspectieven en oplossingsmogelijkheden. Ontwerpers proberen de vraag áchter de vraag in beeld te krijgen. En zij doen dat met veel enthousiasme en bevlogenheid; zoveel is ook bij deze studie weer duidelijk geworden. Er lijkt sprake van een nieuw elan en een nieuwe maatschappelijke betrokkenheid onder ontwerpers, zeker ook bij de jonge generatie.

Deze studie is niet ingezet om hét antwoord op het voorkomen van krimp te geven. Want als er iets is dat het Ontwerplab Krimp duidelijk aan het licht heeft gebracht, is het dat bevolkingskrimp regionaal, lokaal en zelfs op buurt/blok-niveau heel anders uit kan pakken. Maatwerk in de oplossings sfeer is daarom van groot belang. Een belangrijke tweede conclusie is wat ons betreft dat krimp 'an sich' niet als het grote probleem moet worden gezien. Op plekken waar krimp echter leidt tot sociaaleconomische stagnatie en een verlies aan leefkwaliteit, daar moet worden ingegrepen. Andersom geredeneerd is de centrale opgave waar we voor staan het in stand houden c.q. verhogen van de vitaliteit van gebieden die met krimp worden geconfronteerd. Hoe die opgave kan worden ingevuld, daar wil deze studie handvatten voor aanreiken. Bovenal is het zaak om in 'mentaal' opzicht krimp niet als bedreiging te zien, maar als kans voor kwaliteit en identiteit.

Wij hopen met deze slotpublicatie een bijdrage te leveren aan de verdere discussie over krimp en vooral ook aan de oplossingsrichtingen die in de komende jaren in de praktijk worden uitgewerkt. In deze uitwerking spelen de ontwerpers van de BNA, samen met hun partners als woningcorporaties en andere betrokken partijen, graag eveneens een rol.

Namens BNA, studiestichtingen, Aedes, KEI en de betrokken ontwerpers,

Jan van Dijk,
*bestuurslid BNA en
voorzitter stuurgroep Krimp*

Ter introductie: voorgeschiedenis, definitie, opgave en aanpak

Inleiding

In dit eerste hoofdstuk zetten we achtergrond, doel en opzet van deze studie nader uiteen. We gaan kort terug in de tijd en laten vervolgens zien hoe BNA, Aedes en KEI elkaar hebben gevonden in een gezamenlijke ambitie om het debat rond krimp van een 'opbouwende' impuls te voorzien. Onze aanpak wordt beschreven, alsmede de drie gebieden die voor de studie zijn geselecteerd.

Even terug in de tijd

Ontwerplab Krimp is de afsluiting van een meerjarige studie, die de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) en zijn studiestichtingen Stagg, Staro en Stawon in 2007 entameerde. Op 9 november 2006, luttele maanden nadat *de Volkskrant* op de voorpagina had gekopt dat bevolkingskrimp een belangrijke nieuwe uitdaging voor bestuurders vormde, kwam een gezelschap van deskundigen bijeen op het landgoed Geerenstein van Inbo in Woudenberg. In de maanden ervoor was de eerste literatuur rond dit thema beschikbaar gekomen. Indachtig de onderzoekende aard van de BNA-architect lag de vraag voor: is dit een thema dat zich leent voor een ontwerpend onderzoek? Al snel bleek dat deze vraag met ja kon worden beantwoord. Tijdens deze eerste bijeenkomst werd namelijk duidelijk dat krimp grote gevolgen kan hebben voor de kwaliteit van wonen en leven in buurten, wijken, dorpen, steden en zelfs complete regio's. Uit een vrij abstracte discussie over de precieze definitie van krimp ontstond al een debat over de leefbaarheid van Nederland in de toekomst. Architecten kunnen en moeten een bijdrage kunnen leveren aan het onderzoeken en verbeelden van die toekomst, zo werd door de aanwezigen in Woudenberg breed onderschreven.

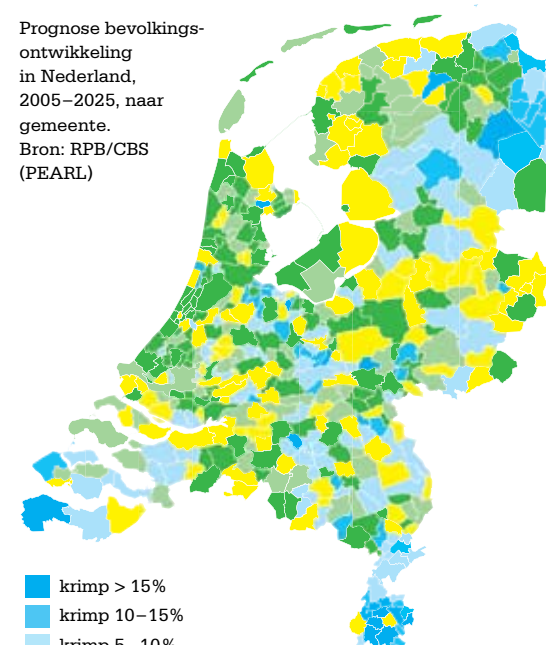
Tijdens de *Powerlounge* van de BNA op 5 juni 2007, georganiseerd tijdens de derde Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam, werden de consequenties van krimp aan een nadere beschouwing onderworpen. De veelheid aan invalshoeken en thema's tijdens deze *Powerlounge* maakte duidelijk dat krimp zich op velerlei manieren manifesteert en niet met één standaard antwoord van repliek kan

worden gediend. Het betekende voor de BNA een bevestiging van de noodzaak om met ontwerpend onderzoek de krimp materie in kaart te brengen. Zo gezegd, zo gedaan. Dat Aedes en KEI zich in deze fase aansloten bij het initiatief, betekende een geweldige verrijking van de studie.

Een definitie van krimp

Over krimp doen, sinds het thema enkele jaren geleden in de schijnwerpers terecht kwam, allerlei definities en interpretaties de ronde. Dit maakt het debat over krimp lastig en soms zelfs regelrecht verwarrend. Van Dale heeft het over samentrekking en verkleining, de initiatiefnemers voor het Centrum voor Bevolkingsdaling spreken consequent over een 'structurele daling van de bevolking'. Deze daling doet zich in verschillende steden en gebieden van Nederland al decennia lang voor, maar is lang gemaskeerd doordat de huishoudenverdunding door bleef gaan. Hierdoor nam bijvoorbeeld de vraag naar woningen niet substantieel af. Een tweede maskerende factor is de samenhang

Prognose bevolkingsontwikkeling in Nederland, 2005–2025, naar gemeente.
Bron: RPB/CBS (PEARL)

■ krimp > 15%
■ krimp 10–15%
■ krimp 5–10%
■ krimp < 5%
■ groei < groei Nederland
■ groei > groei Nederland
bevolkingsgroei Nederland: 3,86%

Dichtgetimmerde woningen en verloedering van de omgeving als eerste zichtbare signalen van bevolkingskrimp.

met de economische ontwikkeling. Zo daalt de bevolking van welvarende steden als Hilversum en Haarlem al de nodige jaren, maar heeft dat niet tot grote problemen geleid omdat de economische ontwikkeling hier positief was.

Dat leidt tot een belangrijke conclusie: krimp op zichzelf beschouwd is geen probleem. Groei is dat per slot van rekening ook niet. Krimp is vooral een context, die op termijn voor heel Nederland gaat gelden. De gevolgen van krimp kunnen echter wel degelijk negatief zijn. Met name wanneer demografische krimp samenvalt met economische krimp kan de leefkwaliteit onder druk komen te staan.

In het bestek van deze studie gaan we niet uitgebreid in op alle theorievorming rond krimp; op het internet is daar meer dan genoeg over te vinden. Twee conclusies nemen we echter vooral mee in het kader van deze studie. De eerste conclusie: de gevolgen van krimp kunnen heel verschillend uitpakken. Dat vraagt om maatwerk, zowel in de analyse als in het ontwikkelen van oplossingen. De tweede conclusie: naast de 'wat'-vraag is bij krimp ook de 'hoe'-vraag van groot belang. Het debat moet niet alleen gaan over waarmee vitaliteit kan worden gerealiseerd, maar ook over de vraag hoe dat moet gebeuren. Ofwel: welke partijen zijn aan zet, welke instrumenten kunnen worden ingezet en hoe moet een en ander worden gefinancierd?

De centrale opgave

Het zijn de bijeffecten van krimp die centraal staan in deze studie. Krimp kan gepaard gaan met ontgroening en vergrijzing, met een daling van de beroepsbevolking, met een uitmigratie van hoger opgeleiden en meer kapitaalkrachtige huishoudens, met een daling van het aantal leerlingen en met een verminderend draagvlak voor voorzieningen. Ruimtelijk slaat krimp zowel neer in de steden als op het platteland. In steden worden bijvoorbeeld de naoorlogse woongebieden getroffen, en ook verouderde bedrijventerreinen. In de dorpen staan de voorzieningen onder druk en vallen hier en daar 'gaten' in de bebouwing, wanneer woonhuizen bijvoorbeeld niet worden bewoond en langzaam maar zeker vergaan.

Kortom: een veelheid aan verschijnselen, die een veelheid aan partijen direct of indirect raakt. In de eerste plaats zijn dat uiteraard de bewoners van deze gebieden. Zij zien de leefkwaliteit in hun omgeving achteruit gaan en kunnen ook geconfronteerd worden met een waardedaling van hun bezittingen (vastgoed, grond). In de tweede plaats krijgen de professionals met krimp te maken, zoals gemeenten, woningcorporaties, verenigingen, scholen en ga zo maar door. Voor hen gezamenlijk ligt er een opgave om krimp op tijd te (h)erkennen en hierop te anticiperen. Dat is overigens makkelijker gezegd dan gedaan. Nog steeds zijn er gemeenten waar krimp wordt ontkend: 'het gaat hier niet gebeuren'. Pas na acceptatie en 'rouwverwerking' kan de knop worden omgezet. Daar kan echter de nodige tijd overheen gaan.

De aanpak: een combinatiemethode

Qua formule voor de ontwerpstudie werd gekozen voor een combinatie van de ontwerpateliers van de BNA studiestichtingen en de KEI-stadslabs. De architecten van de BNA werken al enkele jaren gezamenlijk – om daarmee ook het vak verder te helpen – met de methode van het ontwerpend onderzoek. Het ontwerpend onderzoek is vooral voor beleidsmakers, bestuurders, maatschappelijke instellingen en bewoners(organisaties) een zeer interessant instrument om toekomstige ontwikkelingen in ruimtelijke scenario's te verkennen. Potenties van wonen, werken, onderwijs, zorg en recreatie worden in kaart gebracht en gekoppeld aan draagvlak en ontwikkelingen in de tijd. Zo wordt zichtbaar op welke terreinen keuzes moeten worden gemaakt en wat dat betekent voor de samenwerking tussen partijen op bestuurlijk, voorbereidend en uitvoerend vlak. De KEI-stadslabs voegen daar expertise aan

Krimp vraagt om keuzes: twee scenario's voor Terneuzen.

toe op het gebied van onder meer de analyse van de lokale situatie en het in kaart brengen van de ervaringen van plaatselijk betrokkenen. Het KEI-stadslab is in de regel een confrontatie op locatie tussen een onafhankelijk kwaliteitspanel van KEI, en bestuurders en professionals betrokken bij wijkontwikkeling. Het stadslab is een stimulerende en actieve manier van kennisuitwisseling, gericht op intervisie. Deze manier van werken is verbonden met het ontwerpend onderzoek van de BNA en zijn studiestichtingen en heeft een interessante kruisbestuiving opgeleverd. Daarnaast is vanuit Aedes specifieke know-how ingebracht ten aanzien van thema's als woonmilieudifferentiatie, waardecreatie en de samenwerking van partijen. Al met al een stevige bundeling van expertise, die kon worden meegegeven aan de ontwerpers.

De gekozen gebieden

De initiatiefnemers van deze studie hebben bewust gekozen voor een breed scala aan soorten gebieden waarin krimp optreedt. Zoveel was namelijk duidelijk geworden voorafgaand aan de studie: krimp in Limburg is iets anders dan krimp in Friesland, in Zeeland of pakweg de Achterhoek, Noord-Groningen of de binnenstad van Rotterdam. Deze laatste gebieden zijn weliswaar niet aan bod gekomen, maar de drie daarvoor genoemde regio's wel. Binnen deze uiteenlopende regio's is bovendien gekozen voor verschillende soorten ruimtelijke contexten: in Parkstad Limburg is ingezoomd op twee naoorlogse wijken, één in Heerlen en één in Kerkrade. In Friesland stonden twee dorpen in Frankeradeel en twee dorpen in Dongeradeel centraal. In Zeeland is gestu-

De rijkdom van de geschiedenis in Noordwest Friesland

deerd op twee dorpen op het eiland Walcheren en op de stad Terneuzen en de dorpen daaromheen.

De uitwerking van de studie

Per regio zijn ontwerpteams met architecten, stedenbouwkundigen en landschapsarchitecten geformuleerd, om de hierboven genoemde gebieden aan analyse, onderzoek en oplossingsrichtingen te onderwerpen. Elk ontwerpteam stond onder leiding van een dirigent, die de voortgang en grote lijnen bewaakte. Naast de teams met professionals hebben enkele teams van TU-studenten en studenten van de Academies van Bouwkunst in de studie geparticipeerd.

De studies hadden een tijdsbestek van circa drie maanden. Er werd steeds gewerkt met een startbijeenkomst op locatie, waar tevens gesprekken werden gevoerd met plaatselijk betrokkenen. Zonder uitzondering waren dit levendige bijeenkomsten, waarbij het belang van de studie breed werd onderschreven. Gevoed met dit enthousiasme gingen de ontwerpteams aan de slag, om hun eerste resultaten tijdens een confrontatiebijeenkomst voor te leggen aan ditzelfde gehoor. Met de resultaten van deze bijeenkomst konden de ontwerpteams hun visie verder op scherp stellen. De uiteindelijke uitkomsten zijn vastgelegd in verslagen van de bijeenkomsten en uiteraard in de presentaties van de verschillende teams. Al dit materiaal, aangevuld met de precieze vraagstelling die aan de ontwerpteams is meegegeven is te vinden op de website van de BNA (www.bna.nl/ontwerplabkrimp).

In hun aanpak hebben de ontwerpteams een duidelijke tweedeling aangebracht: een analysefase en een perspectieffase. In de analysefase zijn langs drie lijnen de huidige situatie en de te verwachten trends voor de toekomst in beeld gebracht:

- de sociaaleconomische dynamiek in het gebied;
- de ruimtelijke kwaliteit;
- de cultuurhistorische eigenschappen van het gebied.

In de analysefase werden zo samenleving, ruimte en tijd gebundeld. Hier ligt wat de initiatiefnemers van deze studie betreft een

De ontstaansgeschiedenis en de huidige eigenschappen van een gebied zijn mede bepalend voor de kansen.

Boven: Walcheren
Onder: Friesland

belangrijke meerwaarde van de inzet van ontwerpers: zij kunnen de ruimtelijke, sociaal-economische en cultuurhistorische potenties voor een gebied op een aansprekende manier verbinden. In de perspectieffase kwamen vervolgens zowel de 'wat'-vraag als de 'hoe'-vraag uitgebreid aan bod. Bij de wat-vraag zijn thema's als woonmilieus, voorzieningen en werkgelegenheid aan bod gekomen. Bij de hoe-vraag ging het vooral om het organiseren van nieuwe vitaliteit: hoe doe je dat en welke partijen zijn daarvoor verantwoordelijk? Zoals in het voorwoord van deze publicatie is aangegeven, hebben we niet de pretentie hét definitieve antwoord op krimp te formuleren. De resultaten van de studies moeten worden gezien tegen de achtergrond van een grote betrokkenheid van de deelnemende architecten, veel vrijetijdswerk en het zeer korte tijdsbestek dat hen is geboden. Niettemin vormen de resultaten wat ons betreft een eerste aanzet voor een ontwikkelingsstrategie voor krimpgebieden in de toekomst.

Leeswijzer

De scope van deze studie was gericht op het doen van specifieke ruimtelijke voorstellen voor concrete locaties. In het tweede hoofdstuk wordt hiervan beknopt verslag gedaan. De ontwerplabs in Parkstad Limburg, Noordwest Friesland en Zeeland leverden echter ook meer algemene aanbevelingen en leerpunten op ten aanzien van de 'wat'-vraag. Deze zijn gebundeld in het derde hoofdstuk. Daarnaast hebben de studies enkele algemene noties opgeleverd over de niet onbelangrijke 'hoe'-vraag: hoe moet een en ander gefinancierd en georganiseerd worden? Denk daarbij bijvoorbeeld aan waardecreatie en ruimtelijke orderingsbeleid, die het locatieniveau ontstijgen. Deze komen in hoofdstuk 4 van deze publicatie aan bod. We sluiten af in hoofdstuk 5 met een korte bespiegeling over hoe de voorliggende publicatie mogelijk een rol kan vervullen in het verdere debat over krimp.

Karakteristiek Fries landschap als drager voor toekomstige ontwikkeling.

Krimp moet gezien worden als uitdaging

De krimp-visie van Sandra Korthuis, directielid Vereniging van Nederlandse Gemeenten

'In de discussies rond krimp en in de reacties van partijen daarop – gemeenten niet uitgesloten – hoor ik vaak geluiden van "moeilijk, moeilijk, moeilijk". En het is natuurlijk ook niet plezierig wanneer je in de lokale samenleving om je heen letterlijk de gaten ziet vallen. De samenleving als gatenkaas, dat is voor niemand ideaal. Maar we moeten realistisch zijn: over 15 tot 20 jaar heeft de helft van alle gemeenten hiermee te maken. Ook gemeenten die nu nog volop groeiplannen maken. Dat zal nog wel wat discussie vergen, voordat iedereen de consequenties van krimp op het netvlies heeft staan. Ik ben zelf geen voorstander van doemscenario's en geloof meer in de kansen die krimp biedt. Krimp genereert mogelijkheden voor verandering en vernieuwing, waar we anders misschien niet op waren gekomen. Voor gemeenten betekent het een uitdaging om onder meer het voorzieningenniveau onder de loep te nemen. Hoe gaan we om met sportverenigingen en –accommodaties, met winkels, met zorgstructuren en niet te vergeten het onderwijs? Deze voorzieningen zijn belangrijke randvoorwaarden voor de kwaliteit van het dagelijks leven. Inwoners in krimpgebieden zullen eraan moeten wennen dat zij zich in de toekomst soms wat verder moeten verplaatsen om bij een bepaalde voorziening te komen. De school komt van 400 meter op 700 meter te liggen en het zwembad misschien pas in het volgende dorp. Tegelijkertijd is dat in de landelijke gebieden een ontwikkeling die al langer speelt en in die zin niet nieuw is. En we zien in de praktijk dat dit ook weer inventiviteit aan de kant van burgers stimuleert.

Ik verwacht dat krimp behoorlijke eisen gaat stellen aan het oplossend vermogen van inwoners en bestuurders. Samen met maatschappelijke organisaties moeten zij het gesprek aangaan en interessante nieuwe combinaties en arrangementen ontwikkelen. Dat kan in fysiek opzicht bijvoorbeeld betekenen dat twee oude schoolgebouwen, die dringend aan renovatie toe zijn, worden samengevoegd in één nieuw gebouw, op een centrale locatie. Kwaliteit gaat hiermee voor kwantiteit. De creativiteit zal hierdoor worden aangewakkerd. Dat alles op basis van een houding van "hoe kan het wél?". Krimp is voor een belangrijk deel ook een mentale kwestie; wat is je eigen veerkracht om hiermee om te gaan? Uiteraard lopen we ook tegen heel praktische zaken aan, zoals de financierbaarheid, maar ook op dat terrein is veel te bereiken met een constructieve houding. Om terug te komen op die school: die kan bijvoorbeeld door een woningcorporatie worden gerealiseerd, die daarmee de waarde van het eigen vastgoed in de directe omgeving op peil houdt.

Krimp kan wat mij betreft ook betekenen dat we discussies uit het verleden opnieuw tegen het licht houden. Zo zijn jaren geleden de kleine kernen in het landelijk gebied qua woningbouw op slot gezet, omdat het wonen in de grote kernen moest worden geconcentreerd. Als dat echter nu betekent dat daardoor de lagere school moet worden gesloten en de leefbaarheid in gevaar komt, moet je daar wellicht toch anders over nadenken. In een nieuw perspectief voor krimpgebieden moeten al deze zaken zorgvuldig op elkaar worden afgestemd.'

Een kennis- making met de studiegebieden: resultaten uit de ontwerpplabs

Heuvels in Limburg, het omliggende landschap van Kerkrade en Heerlen

Inleiding

Als er iets duidelijk is geworden uit dit Ontwerpplab Krimp, dan is het dat krimp zich op vele manieren uit en zich met vele gezichten toont. Niet voor niets hebben de initiatiefnemers van deze studie daarom drie uiteenlopende gebieden geselecteerd voor deze studie. Bij wijze van eerste verkenning daarom in dit hoofdstuk een kennismaking met de steden van Parkstad Limburg, de dorpen in het kleilandschap van Noordwest Friesland en een gemengde situering in Zeeland. Per gebied wordt geschetst welke specifieke ontwikkelingen op het gebied van krimp daar spelen, welke vraagstelling aan de ontwerpers werd meegegeven en welke resultaten (op hoofdlijnen) de drie ontwerpplabs hebben opgeleverd.

Parkstad Limburg

Context en opgave

In Parkstad Limburg is krimp als het ware uitgevonden. Deze regio kampt het langst met de negatieve gevolgen van een structurele bevolkingsdaling. Het is niet voor niets dat

krimponderzoekers als Wim Derks juist uit dit Euregionale gebied afkomstig zijn en hier hun Centrum voor Bevolkingsdaling hebben opgericht. Gemeenten als Kerkrade en Heerlen zien zich niet alleen geconfronteerd met een daling van de bevolking in absolute zin, maar tevens met een selectieve uitmigratie van hoger opgeleide en meer kapitaalkrachtige (gezins)huishoudens. De bevolking die achterblijft, ontgroent en vergrijs, waardoor allerhande voorzieningen onder druk komen te staan. Daarbij komt dat een groot en groeiend deel van de beroepsbevolking hier zonder werk zit. Sinds de sluiting van de Rijksmijnen treft dat lot soms meerdere generaties achtereen. De economische krimp is hier dus minstens een even groot probleem als de demografische krimp. Belangrijke opgave is het vinden van nieuwe bronnen van werkgelegenheid. De zorg voor de verouderende bevolking wordt daarbij veelvuldig genoemd.

Twee ontwerpteams gingen hier aan de slag met krimp in een sterk verstedelijkt gebied: de naoorlogse woongebieden. Het ene team zoomde in op de Vogelaarwijk MSP in Heerlen, een samentrekking van Meezenbroek,

Landelijk
Noordwest
Friesland:
van bovenaf
en straatbeeld

Schaesbergerveld en Palemig. Het tweede team nam Kerkrade West onder handen (met de buurten Kaalheide, Heilust, Spekholzerheide, Gracht, Terwinselen en Dentenbach).

Oplossingsrichtingen uit het Ontwerpplab Krimp

De ontwerpteams hebben in Parkstad Limburg veel aandacht besteed aan een combinatie van ruimtelijke ingrepen en sociaaleconomische stimulering. Dat laatste met name gericht op het verbeteren van de werkgelegenheid in het gebied en het doorbreken van langjarige werkloosheid. De krimp biedt in deze regio kansen om woningen en buurten over te dragen aan bewoners, die de ontstane ruimte kunnen inzetten voor een breed scala aan activiteiten. Daarnaast kan door een selectieve en weloverwogen sloop van bepaalde wooncomplexen en woonbuurten een betere verbinding tussen stad en omliggend landschap worden bewerkstelligd. Dit gebied heeft tegenwoordig landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten, maar ze zijn verborgen geraakt onder een brei van aan elkaar gekoekte kernen.

Noordwest Friesland

Context en opgave

In het kleilandschap van Noordwest Friesland is sprake van een compleet ander decor voor krimp. Hier geen verstedelijkt en aan elkaar gegroeid stadslandschap zoals in Parkstad Limburg, maar een leeg en ruim gebied, waarin van oudsher een verzameling van karakteristieke dorpen is gelegen. De dorpen hebben bijzonder sterke sociale structuren en zelf gerunde dorpshuizen als ontmoetingsplekken.

Hier is behoefte aan ontwerpstrategieën waarmee de neerwaartse spiraal in de dorpen wordt omgebogen. Met name het teruglopende voorzieningenniveau is hier een belangrijk probleem, in combinatie met het groeiend aantal leegstaande panden (rotte kiezelen) in de dorpen. Sommige dorpen proberen krampachtig hun autonome dorpsstand te houden, maar niet elk dorp kan alle voorzieningen hebben/houden. De dorpen moeten met elkaar samenwerken en hun strategieën op elkaar afstemmen, opdat zij elkaar niet kapot concurreren.

Het ene ontwerpteam zoomde in op de dorpen in de gemeente Franekeradeel (met name de dorpen/kernen Sexbierum en Peins), het andere ontwerpteam op de dorpen in de gemeente Dongeradeel (met name de dorpen/kernen Holwerd en Liessens).

Oplossingsrichtingen uit het Ontwerpplab Krimp

Het ontdekken van de kansen van een nieuwe economie was een van de speerpunten in de zoektocht van beide teams. Verschillende vormen van landbouw passeerden de revue, uiteenlopend van waddenlandbouw en kleinschalige biologische landbouw, tot en met nieuwe vormen van grootschalige landbouw. Ook werd door de teams ingezet op het toerisme, in combinatie met de landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten van het gebied. Een groter onderscheid tussen de dorpen in termen van identiteit en karakter wordt daarbij aanbevolen. Op een lager schaalniveau, dat van de individuele kernen, zijn onder meer strategieën ontwikkeld om de relatie tussen dorp en omliggend landschap te verbeteren.

Zeeland

Context en opgave

In Zeeland heeft krimp nog niet de openlijke vorm aangenomen zoals in Parkstad Limburg. Toch zijn ook hier tekenen waarneembaar dat de regio voor een belangrijke en ingrijpende transitie staat. Zo groeit het aantal jongeren dat de regio verlaat, waardoor bedrijven steeds moeilijker aan geschoolde arbeidskrachten komen. Ook wordt in de woningvoorraad van bepaalde steden zichtbaar dat de minst gevraagde woningen misschien wel nooit meer bewoond zullen worden. Deze zullen uit de markt genomen moeten worden. In het onderwijs ziet men aankomen dat over vijf tot tien jaar het aantal leerlingen fors afneemt. De vraag is of het scholenaanbod daartoe moet worden aangepast, of dat de oplossing veel meer ligt in bijvoorbeeld alternatieve bereikbaarheidsconcepten. Tegenover deze bedreigingen staan kansen als de ontwikkeling van nieuwe natuur- en zeeweringconcepten, waarmee Zeeland zich als toeristische trekpleister opnieuw op de kaart kan zetten.

Het ontwerpplab nam een gevarieerde uitdaging op zich: het ontwikkelen van ontwerpstrategieën voor de dorpen in Walcheren enerzijds en de stad Terneuzen anderzijds. Het ene ontwerpteam zoomde daarbij in op de dorpen Serooskerke en Zoutelande in de gemeente Veere, het andere ontwerpteam op de naoorlogse wijken in Terneuzen.

Oplossingsrichtingen uit het Ontwerpplab Krimp

De diversiteit in de opgave werd weerspiegeld in de strategieën die voor drie kernen werden ontwikkeld. Voor de dorpen werd een drieduidige strategie geformuleerd: het nieuwe wonen, het nieuwe toerisme en het nieuwe boeren. Gecombineerd leverden deze ingrepen een beeld op van een gebied waarin op verschillende terreinen kan worden geïnvesteerd: van de aanleg van een nieuwe tramlijn tot en met een groene omwalling van Walcheren. Er ontstaat ruimte voor nieuwe woonvormen, maar ook voor een 'breed' werkende boer, die op zijn beurt het toerisme stimuleert. Voor Terneuzen werd een vergelijkbare staalkaart aan inspirerende ideeën gelanceerd, op basis van een uitgebreide analyse van de huidige ruimtelijke structuur van de stad. Krimp maakt het hier mogelijk om de stad te vergroenen en te vergelen, ofwel beter te verbinden met het grote water. Hier liggen bijvoorbeeld mogelijkheden om een duinlandschap te creëren, met nieuwe woonvormen. Investeren en loslaten werden gehanteerd als centrale begrippen: op de ene plek wordt bewust kwaliteit toegevoegd, op andere plekken moet bebouwing wijken voor nieuwe niet-rode functies, zoals water en groen.

De ontwerpteams

Limburg

Ontwerpteam Kerkrade-West

Dirigent: Marcel Musch,
BVR adviseurs ruimtelijke ontwikkeling

Overige ontwerpers:

Ninke Happel en Floris Cornelisse,
Happel Cornelisse Architecten
Theo Hauben, *Urban Affairs*
Dennis Kaspori, *The Maze Corporation*
Marc en Nicole Maurer, *Maurer United Architects*
Dirk Somers, *Huis-Werk Architecten*

Ontwerpteam Heerlen

Dirigent: Pieter Jannink, *MUST stedenbouw*

Overige ontwerpers:

Rob Beerkens, *MAS architectuur*
Jens Giessing, *Frencken en Scholl Architecten*
Willemijn Lofvers, *Bureau Lofvers*
Steven van Schuppen, *Lopende Zaken*
Casper Slijpen, *landschapsarchitect Planners*
Alexander Smeets, *Buro 5*
Rein van Wylick en Huub Swillens, *WYarchitecten*

Studententeam TU/e

Begeleiders: Bas Molenaar, Mark van der Poll
Studenten: Suzanne Heldens, André van Leht, Remco Willems

Friesland

Ontwerpteam Franekeradeel

Dirigenten: Florian Boer en Dirk van Peijpe,
VHP architecten + stedenbouwkundigen + landschapsarchitecten (tegenwoordig: De Urbanisten)

Overige ontwerpers:

Maartje Berenschot Postmus,
Grunstra Architecten Groep BNA
Bardo Heeling,
Van Overbeek Tromp architectuur
Klaas Kingma, *Kingma Roorda architecten*
Mike Korth, *Korth Tielens architecten*
Jochem Koster, *De Zwarte Hond*
Paul Salomons, *Paul Salomons architect*
Doeke van Wieren, *GDA architecten*

Ontwerpteam Dongeradeel

Dirigenten: Jan Kleine, Roos Galjaard en Arjen Brouwer, *Bureau PAU*

Overige ontwerpers:

Bart Aptroot, *One Architecture*
Arjan Nienhuis,
Nienhuis landschapsarchitectuur
Amarens Reitsma, *19 het atelier*
Annet Ritsema, *Bureau Ritsema*
Johan Sijtsma, *Johan Sijtsma architectenteam*
Ulrike Weis, *Sacon*

Studententeam Academie van Bouwkunst Groningen

Begeleiders: Angelika Fuchs, Geir Eide
Studenten: Jiska van der Beek, Bastiaan Berg, Jop Besseling, Frederik ten Bloemendaal,

Contrast in Terneuzen: rood versus groen en blauw

Marc Bos, Arnold ten Brink, Klaas Jan Geertsema, Ron Hoogsteeder, Alwin Keimpema, Buddy de Kleine, Erik de Lange, Joost Luijendijk, Elger Meinders, Bouke Nauta, Farzad Salehi, Ischkra Sillen, Michel Spekreijse

Zeeland

Ontwerpteam Terneuzen

Dirigent: Enno Zuidema, *Enno Zuidema Stedebouw*

Overige ontwerpers:

W. Audenaert,
Architektenburo W. Audenaert AvB BNA
Liesbeth Brink,
BRINK architectuur & stedenbouw BV
Janneke Eck, *Rein Geurtsen & partners*
Wouter de Gaaij, *De Gaaij Architectuur*
Marten Kuijpers, *Biq stadsontwerp b.v.*
Frank Toeset, *Frank Toeset architect avb*

Ontwerpteam Walcheren

Dirigent: Pieter van Wesemael, *Inbo*

Overige ontwerpers:

Glenn Groot, *wts architecten bv*
Penne Hangelbroek, *Rapp + Rapp BV*
Finbarr McComb, *Stereo Architects*
Gus Tielens, *Korth Tielens architecten*
Jannie Vinke, *ANA Architecten*
Menno Voss, *Luijten/Smeulders/architecten*

Studententeam Academie van Bouwkunst Tilburg

Begeleiders: René Daniëls, Alexander Smeets

Studenten: Marno van Broekhoven, Lieke Frings, Nick van den Heijkant, Eugène Sijmons, Damaris Verleun

Krimp hoeft geen probleem te zijn

De krimp-visie van Gert de Roo, hoogleraar planologie Rijksuniversiteit Groningen

'Kansen door maatwerk, zo vat ik de opgave voor krimpgebieden op. Bestuurders schieten nu nog vaak enorm in de stress wanneer zij met een dalende bevolking worden geconfronteerd. Ze zien vooral grote financiële problemen op zich afkomen. Mijn stelling is echter dat wanneer je krimp verbindt met andere ontwikkelingen die op ons afkomen, dit niet zo'n probleem hoeft te zijn. Ik denk daarbij onder meer aan de opkomst van de leisure-economie. De afgelopen eeuw hebben we de overgang gezien van de agrarische naar de industriële economie, gevolgd door de derde economie: de diensteneconomie. Inmiddels is een transitie naar de vierde economie aanstaande, waarin vrije tijd en recreatie steeds belangrijker worden. Een economie ook waarin mensen steeds minder op één vaste plaats zullen wonen, maar meerdere adressen zullen hebben. Sectoren in de sfeer van care en wellness winnen eveneens aan importantie. Deze nieuwe economie kan uitstekend landen in gebieden waar krimp zich manifesteert. Er kunnen nieuwe woon- en werklandschappen ontstaan, die op hun beurt weer een impuls kunnen geven aan de lokale economie. Wij hebben die ontwikkeling als LILA betiteld: Living In Leisure-rich Areas. Geen harde scheiding meer tussen de planologie van 'rood' en 'groen', maar veel meer een mozaïek van allerlei kleurschakeringen. Waar het in krimpgebieden om gaat, is de vraag hoe deze nieuwe economie en het daaraan gerelateerde wonen kunnen worden gecombineerd. Binnen een gebiedsgerichte aanpak moet oog komen voor de kwaliteiten van verschillende plekken. Landschap en cultuurhistorie zijn daarin heel bepalend; deze kwaliteiten gaan uitmaken hoe een gebied zich de komende tijd gaat ontwikkelen. De ervaring van diverse karakteristieke Friese dorpen leert dat wanneer de ruimtelijke structuur aantrekkelijk is, de leefbaarheid niet in gevaar komt. Omgekeerd is duidelijk dat veel van wat er in de jaren zeventig is gebouwd van slechte kwaliteit is. Daar hebben we niet veel aan in het accommoderen van de veranderende economie. Sloop is daar onontkoombaar. Al deze elementen samen moeten landen in een ontwikkelingsstrategie die uniek is voor de betreffende regio: het maatwerk. Daarbinnen kunnen ook aanpalende ontwikkelingen, zoals de wateropgave, een plaats krijgen. In Limburg is men daar het verst mee. Ik voorzie dat ook in andere krimpgebieden de komende tijd dergelijke trajecten worden opgestart. In tegenstelling tot het verleden heeft daarbij niet één partij de leiding. Partijen zullen gezamenlijk een verhaal voor hun regio moeten ontwikkelen. Dit is een aanpak die je 'regioregie' zou kunnen noemen. Op basis daarvan kunnen keuzes gemaakt worden en kan gericht worden geïnvesteerd.'

Aanbevelingen voor krimp- gebieden: de wat-vraag

Inleiding

De ontwerpstudies in Limburg, Friesland en Zeeland hebben geleid tot een aantal aanbevelingen voor krimpgebieden. Het zijn aanbevelingen op verschillende terreinen: sociaaleconomische dynamiek, cultuurhistorische kwaliteit en ruimtelijke kansen. Soms overlappen deze elkaar. Per aanbeveling geven we in dit hoofdstuk concrete voorbeelden weer uit de ontwerpstudies, om daarmee te laten zien hoe een algemene aanbeveling vertaald kan worden naar een concrete lokale situatie. We benadrukken dat het hierbij om denkrichtingen en handvatten gaat en niet om plannen in de traditionele zin van het woord. Het zijn aanzetten voor strategieën en als het goed is stimuleren zij een nieuwe manier van denken over de vitaliteit van krimpgebieden. Daar is het dit Ontwerplab Krimp vooral om te doen.

Een aantal algemene uitkomsten

Het ontwerplab heeft een aantal belangrijke algemene uitkomsten opgeleverd. Een daarvan is de noodzaak om krimp te analyseren op meerdere schaalniveaus. Zo kan krimp zich voordoen op de korrel van de individuele straat, waar woningen leeg komen te staan of waar na sloop gaten in de bebouwing zijn gevallen. Tegelijkertijd heeft krimp een regionale en zelfs landelijke dimensies. Op regionaal niveau worden bijvoorbeeld investeringsbeslissingen genomen door partijen als woningcorporaties en ROC's. Op landelijk niveau hebben krimpgebieden te maken met allerlei regels en wetgeving die in het verleden op basis van groei zijn ontwikkeld, maar waarvan de logica niet meer opgaat bij een dalende bevolking. Op al deze schaalniveaus moet simultaan worden geschaakt, om de consequenties van krimp van passende antwoorden te voorzien. Een tweede conclusie is dat krimp niet beantwoord kan worden met één oplossing. De verschillen tussen en binnen krimpgebieden zijn dermate groot, dat maatwerk te allen tijde noodzakelijk is. De mogelijkheden voor vernieuwing en nieuwe vitaliteit moeten daartoe lokaal en regionaal in hun onderlinge samenhang worden bekeken. Daarbij moet worden aangesloten op kansen die zich ter plekke voordoen: landschappelijk,

Krimp biedt ruimte aan allerlei mogelijkheden.

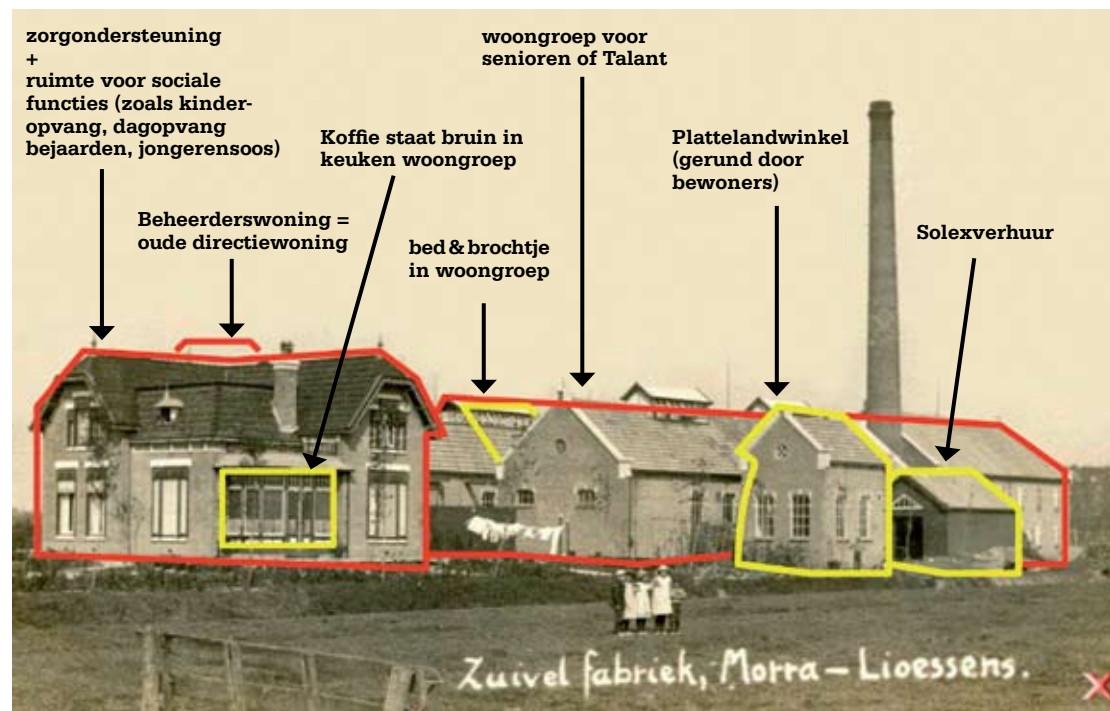
cultuurhistorisch, sociaaleconomisch, ruimtelijk of in welke vorm dan ook. Zo kunnen keuzes worden gemaakt voor de ontwikkeling van versterkte of nieuwe identiteiten, waarmee gebieden zich kunnen profileren c.q. onderscheiden. Een derde uitkomst heeft betrekking op de gevolgde methodiek door de ontwerpteams. De volgorde van werken was steeds dezelfde: onderken de sociaaleconomische, cultuurhistorische en ruimtelijke karakteristieken van het gebied en de gemeenschap, confronteer deze met een breed palet aan trends (waarvan krimp er één is) en leg de potenties van gebied en samenleving bloot en formuleer op basis hiervan ruimtelijke scenario's. Deze heeft zich als waardevol bewezen en leent zich voor een toepassing bij andere thema's en invalshoeken.

In de paragrafen hierna volgen elf specifieke aanbevelingen die resulteren uit het ontwerplab, gelardeerd met voorbeelden en concrete suggesties die de ontwerpteams hebben aangedragen.

Boven:
Kreekruggen
op Walcheren

Onder:
De zuivelfabriek
van Lioessens
biedt veel
mogelijkheden
voor
herbestemming.

1. Leg bijzondere ruimtelijke kwaliteiten bloot

Uit de onderzochte gebieden blijkt dat er vaak verborgen kwaliteiten aanwezig zijn, die pas zichtbaar worden wanneer de schijnwerper van een ontwerp erop wordt gericht. Dat kunnen landschappelijke kwaliteiten zijn, zoals terpen, historische waterlopen, beekdalen of kreekruggen. Maar het kunnen ook cultuurhistorisch waardevolle gebouwen zijn, zoals kerken en monumenten. Het zichtbaar maken hiervan (soms letterlijk door latere uitbreidingen of gebouwen die het zicht erop hinderen weg te slopen) versterkt de identiteit en het gevoel van trots op de plek. Het verbetert ook de ruimtelijke kwaliteit.

Voorbeeld: de zuivelfabriek van Lioessens

Een groot complex dat al jaren wacht op een geschikte invulling is de melkfabriek, gesitueerd halverwege Lioessens en Morra op het kruispunt van de doorgaande weg en de Dijkstervaart (Dyksterfeart). Het gebouw wordt als industrieel erfgoed gekoesterd en speelt een belangrijke rol in het collectieve geheugen van de Lioessemers en Moarsters. Het gebouw staat op een kruispunt van (deels nog te ontwikkelen) recreatieve routes, waaronder een historisch wandelpad, het oude spoorwegtracé van het 'Dokkumer Lokaetsje' en het kleinschalige vaarwater van de Dyksterfeart. Voor de herbestemming van het gebouw wordt als hoofdprogramma wonen en zorg voorgesteld. Dit vormt de drager van de herbestemming. In het oude fabrieksgedeelte wordt de ruimte ingericht voor een woongroep voor senioren of verstandelijk gehandicapten. In de bebouwing aan de weg komen de meer collectieve functies waaraan in de beide dorpen behoefte is, zoals dagopvang voor bejaarden, kinderdagopvang, een jongerensoos, een ontmoetingsplek, een plek voor gesprekken van zorginstaties, et cetera.

Voorbeeld: de beek weer aan de oppervlakte

Parkstad ligt in het Geleenbeekdal, maar dat is in het landschap niet meer terug te vinden door overwoekerende bebouwing. Aan de noordzijde van de wijk Meezenbroek loopt een aftakking van de Geleenbeek; deze kan verdiept worden en verbonden worden met de stadsvijvers van Heerlen. De grond die vrijkomt door het uitgraven van de beek, wordt elders in de wijk ingezet om een be-

staande heuvelrug door te trekken. Zo groeit het aantal bijzondere plekken en woonmilieus in de wijk.

Voorbeeld:

de ecologische zone in Terneuzen

Aan de zuidkant van Terneuzen kunnen twee bestaande natuurgebieden (de Otheense Kreek en de Braakmankreek) op ecologische manier worden verbonden. Het nieuwe natuurgebied zorgt voor een uitbreiding van het ecologisch potentieel van Zeeuws-Vlaanderen. Daarnaast zal de ecologische zone ervoor zorgen dat de plaatsen Sluiskil en Spui bij uitbreidingen aan de zuidzijde van de stad niet aan de bebouwde kom van Terneuzen vast groeien. De ecologische verbindingzone tussen de twee kreek zal tot stand komen door natuurontwikkeling. Hierbij moet gedacht worden aan een deels passieve, deels actieve verandering van het landschap. Met het passief veranderen naar natuurgebied wordt uitgegaan van de natuurlijke verandering van het landschap als de aanwezige gronden (weilanden en akkergronden) niet meer worden bewerkt. Voor het actief veranderen van het landschap zal de vruchtbare laag van het land worden afgegraven en worden vervangen door een armere voedingsbodem. In deze nieuwe bodem kunnen bomen, struikgewas en natuursoorten goed gedijen. Tevens zal er een gerichte aanplant en plaatsing van natuursoorten plaatsvinden ter ontwikkeling van de ecologische verbindingzone. In de nieuwe zone is plaats voor allerlei functies, waaronder een golfbaan.

Ecologische zone in Terneuzen

Krimp is voor velen een ongrijpbaar issue

De krimp-visie van Harry van Waveren, gedeputeerde provincie Zeeland

'Als ik aan krimp denk, staan twee invalshoeken bij mij centraal. De eerste is de ontwikkeling die achter dat begrip krimp schuilgaat. Feitelijk gezien zegt het iets over de kwantitatieve terugloop van de bevolking, maar voor Zeeland is de kwalitatieve dimensie minstens zo belangrijk. Ofwel: hoe verandert de samenstelling van de bevolking naar leeftijd, inkomen, opleiding en dergelijke. Drie ontwikkelingen spelen hierbij door elkaar heen: de terugloop van het aantal jongeren tussen 10 en 20 jaar, de groei van het aantal ouderen boven de 65 en de krimp van de beroepsbevolking. De gevolgen van die drie ontwikkelingen slaan breed neer in onze gehele samenleving. In de ruimtelijke ordening krijgen we hiermee te maken, maar ook bijvoorbeeld in het vinden van bestuursleden voor onze verenigingen. Iedereen krijgt nu al met krimp te maken, ook al duurt het tot 2025 voordat de bevolking kwantitatief terugloopt. De tweede invalshoek die ik van groot belang vind, is de mentale denkwijze van betrokkenen. Langzaam maar zeker komen we uit de 'ontkennende' fase en komt het toekomstperspectief van Zeeland met een andere bevolkingssamenstelling centraal te staan.

Onze provinciale staten hebben ervoor gekozen een brede maatschappelijke discussie over dit thema te organiseren. Wij kunnen dat vanuit onze rol ook goed doen, omdat we het gehele gebied overzien en iets meer boven de waan van alledag staan. Zo hebben we allerlei maatschappelijke organisaties opgezocht en doen hetzelfde bij onze inwoners. Het belangrijkste daarbij is mensen voor te spiegelen wat krimp in de toekomst voor hen zelf als consequentie kan hebben. Dat is nog niet eenvoudig, omdat voor velen krimp een vrij ongrijpbaar issue is. Dat is nog begrijpelijk ook; we zijn allemaal groot geworden met groei. Veel mensen denken dat die ontwikkeling oneindig doorzet.

Van gemeenten en andere investerende partijen zal visie gevraagd worden: waar doen zij wat en welke voorzieningen houden zij op welke plek overeind? Het denken daarover moet nu beginnen. Ook burgers zullen daarover mee moeten denken. Het boeiende is dat de lokale samenleving vaak veel veerkrachtiger is dan wij denken en zelf met allerlei ideeën komt hoe de gevolgen van krimp kunnen worden ondervangen. In de uitkomsten van deze ontwerpstudie vallen mij twee dingen op. In de eerste plaats dat het met de creativiteit van de ontwerpers wel goed zit. Daar hoeft ik me geen zorgen over te maken. In de tweede plaats dat de noodzaak van het waardebewoud van het vastgoed als belangrijk thema is neergezet, zowel in de huur- als de koopsector. Ik onderschrijf dat pleidooi. We moeten voorkomen dat we in de situatie terecht komen dat de waarde van het vastgoed massief onderuit gaat. Dat kan leiden tot de verkeerde beslissingen, zoals de sloop van goede corporatiewoningen terwijl we slechte particuliere woningen laten staan. Hoé we dat kunnen voorkomen, is een interessant vraagstuk, waar we ons de komende tijd volop over moeten buigen.'

2. Varieer in sturingskracht en regie

In krimpgebieden ontbreekt groei als autonome motor om overal een gelijkmatige kwaliteit te realiseren. In plaats daarvan kan veel meer gevarieerd worden in soorten gebieden en de mate van regie die daarop wordt gezet. Zo kunnen strategische gebieden worden aangewezen met een bijzondere ruimtelijke kwaliteit en toekomstwaarde. Deze gebieden lenen zich voor een doelbewuste verbetering of instandhouding. Daar tegenover staan gebieden die veel meer losgelaten kunnen worden en daardoor een eigen kwaliteit en identiteit krijgen. Loslaten betekent bijvoorbeeld stoppen met actief beheer en een gebied overlaten aan de natuur. Het kan ook betekenen dat in een gebied het heft in handen wordt gegeven aan de bewoners. De bewoners krijgen, onder de voorwaarde dat het aantal woningen niet wordt uitgebreid, de vrijheid om hun wijk, buurt of dorp naar eigen inzicht zelf te beheren.

Voorbeeld: het ommuren van de stad

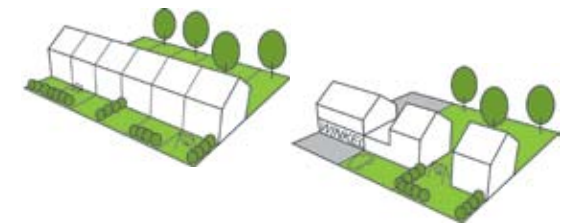
Het is geen fraai uitzicht om jarenlang naar leegstaande en langzaam verloederende woningen te kijken. Door een compleet bouwblok te ommuren, wordt deze aan het zicht en het collectief geheugen van de buurt onttrokken. Hier krijgt de natuur de kans zich te ontwikkelen en nieuwe biotopen te creëren. Na enkele jaren wordt de muur weggehaald en worden deze pareltjes van nieuwe stadsnatuur toegankelijk, of vervangen door nieuwe ontwikkelingen.

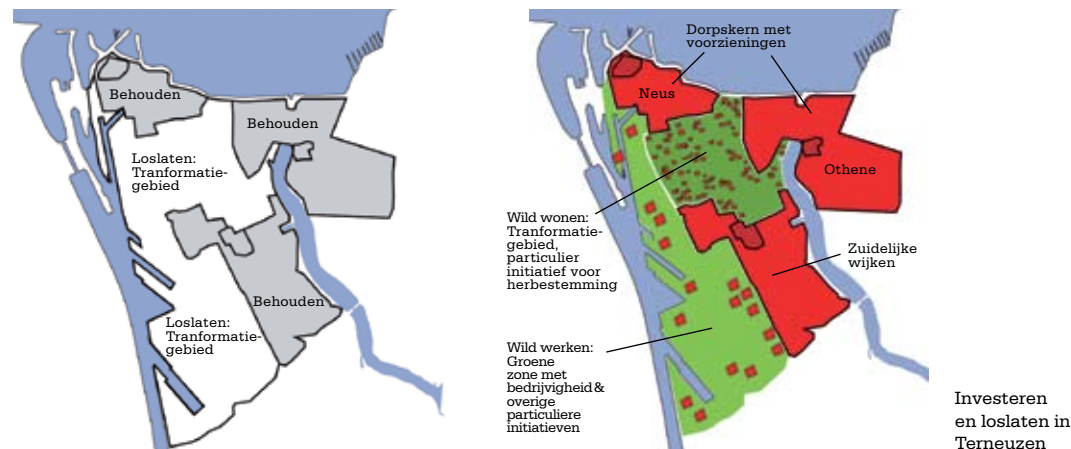
Een ommuurd bouwblok

Voorbeeld: de vrije wooneconomie van Parkstad

Een aspect dat direct in het oog springt tijdens een bezoek bij wijken in Parkstad Limburg is de grote zelfwerkzaamheid. Het zelf bouwen, het knutselen aan eigen huis en erf lijkt de Parkstedeling in het bloed te zitten. Het is deze cultuur waarop heel goed aangehaakt kan worden bij een ruimtelijke strategie van krimp. Meer vrijheid op grotere kavels zou een wooncultuur kunnen stimuleren dat én geworteld is in Parkstad zelf, en mensen van buiten aantrekt die meer avontuur en levensruimte willen dan de omringende gebieden op woongebied kunnen bieden. Deze mensen zijn in alle lagen van de bevolking te vinden. Zij die een tekort aan avontuur en levensruimte in de geijkte woonomgeving ervaren. En dat geldt niet alleen voor mensen uit de stad (als bijvoorbeeld Maastricht of Aken), maar ook voor mensen uit het zuidelijker gelegen Heuvelland, waar om zijn bijzondere karakter terecht een tamelijk streng ruimtelijk regime heerst. Hier kan Parkstad een lacune in de markt opvullen met het stimuleren van een wooneconomie waarin zelfwerkzaamheid en vrijheid als zogeheten unique selling points centraal staan.

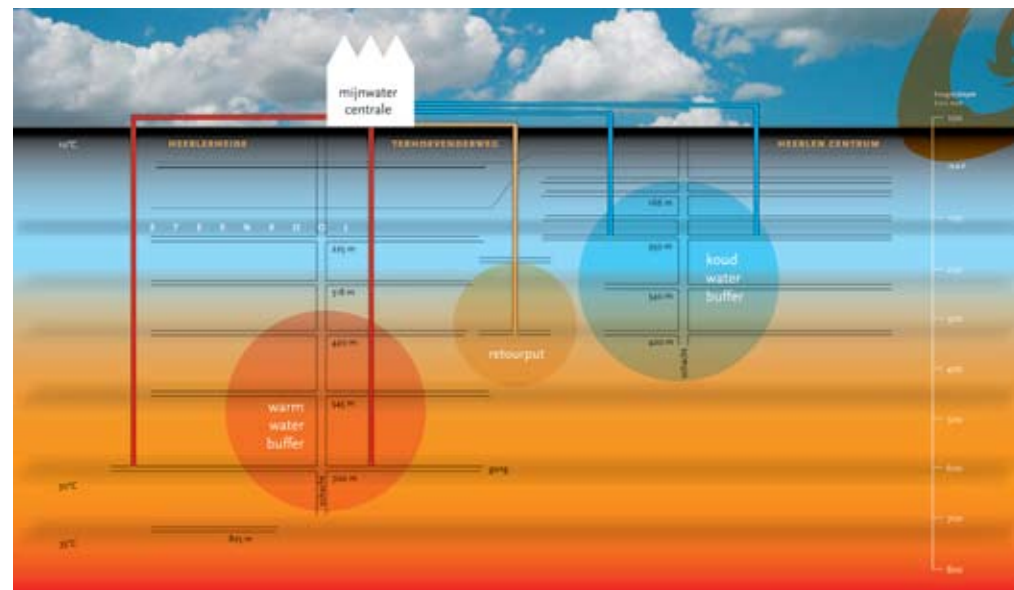
Klussen aan eigen huis past in de cultuur van Parkstad.

Investeren en loslaten in Terneuzen

Verdunning en vergroening is ook mogelijk door een hoge galerijflat open te breken.

Mijnwaterproject in Heerlen: oude mijn geeft nieuwe energie.

Voorbeeld: investeren en loslaten in Terneuzen

Voor de stad Terneuzen zijn twee scenario's ontwikkeld waarin de twee begrippen investeren en loslaten een belangrijke rol spelen. Dat betekent in een van de scenario's onder meer dat actief wordt geïnvesteerd in onder meer het beter verbinden van de stad met het water. Het centrumgebied wordt neergezet als de 'neus van Gent'. Daarentegen wordt ook afscheid genomen van bepaalde delen van de bebouwing. De slechtste wijk wordt losgelaten en compleet gesloopt; hier komt een groot stadspark – Terneuzen mist groot groen – voor in de plaats.

3. Ontwikkel een antenne voor lokale/regionale gebiedskansen

In elk gebied is meer aan de hand dan demografische krimp. Er moet bijvoorbeeld ook geïnvesteerd worden in zaken als waterberging en alternatieve energiebronnen. Door je te richten op dergelijke maatschappelijke vraagstukken, kunnen ook nieuwe investeerders gelokt worden. De aanpalende investeringsvelden kunnen gebruikt worden om een gebied nieuwe vitaliteit mee te geven. Denk aan thema's als waterberging en de kansen die water kan bieden, bijvoorbeeld voor recreatie (watersport en zwemsport) of bijzondere woonmilieus. Of aan de stijging van de zeewaterspiegel en de ophoging van de dijken en wat daarmee zou kunnen (aanleg jachthaven, wandelpier, dijkhotel, dijkrestaurant). En zoek naar mogelijkheden van het landschap om duurzame energiebronnen aan te boren. Zijn er bijvoorbeeld mogelijkheden voor biogaswinning, energiewinning uit koolzaad, zilversand als grondstof voor zonnecellen, mijnwater voor de verwarming van gebouwen, windmolenparken en/of velden met zonnepanelen?

Voorbeeld: Mijnwaterproject in Heerlen

Onder de stad Heerlen lopen kilometerslang de oude mijnschachten, die na de sluiting in de jaren 70 op een aantal plekken zijn volgelopen met water van wisselende temperatuur. Dat water kan gebruikt worden om bovengronds allerlei gebouwen te verwarmen, zoals nu ook gebeurt in de pilot 'Mijnwaterproject' (onder meer bij nieuwbouw CBS). Wanneer de proef slaagt, kan het mijnwater

breder worden ingezet om van Heerlen een duurzaam verwarmde stad te maken. Symbool is het project ook bijzonder interessant: de verguisde erfenis van de mijnstad wordt gebruikt om Heerlen letterlijk en figuurlijk nieuwe energie te geven.

4. Maak nieuwe weefsels van bebouwing en landschap

Het afnemen van de druk op bebouwd gebied biedt kansen om anders om te gaan met de voorheen vaak harde scheiding tussen rood en groen. Zo kan de relatie van de bebouwde gebieden met het omringende landschap worden versterkt, door het groen toe te laten tussen het rood. Het landschap kan naar binnen worden gebracht door selectief bebouwing te slopen. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren op plekken waar bebouwing zonder toekomstwaarde staat. Zo ontstaan nieuwe groene vingers en komen meer mensen direct aan het landschap te wonen.

Voorbeeld: Peins als 'slow resort'

Voor dit dorp in Noordwest Friesland zijn – binnen een benadering die zich uitstrekt over meerdere lagen – voorstellen gedaan om een krimp van 20% te realiseren. Dat streven vertaalt zich in:

- het verwijderen van de incurante woningvoorraad;
- het vrijmaken van de randen van het dorp, zodat het contact met het landschap wordt hersteld. Door het aanbrengen van 'landschapsvingers' worden meer randen gecreëerd;
- het verleggen en versmallen van de doorgaande weg, wat leidt tot een herstel van de relatie tussen dorpskern, cultuurhistorisch erfgoed en het landschap.

Voorbeeld: op naar het park in Parkstad

Wie de kaart van Parkstad bekijkt, ziet dat op diverse plekken niet te ontkomen valt aan forsere ingrepen. Hier en daar zou het goed zijn als zelfs hele wijken of delen van wijken zouden verdwijnen. Vaak gaat het hier om naoorlogse wijken – het is juist de naoorlogse bebouwing die her en der de stedelijke bebouwing tot één grote koek aan elkaar gekit heeft. Wij pleiten voor een aanpak waarbij wijken in de loop der tijd permeabel gemaakt

Parkjesstad: verdunning en vergroening

worden. De bebouwing die blijft, wordt aangepast aan de eisen van bewoners en natuur. Aldus kunnen bijzonder spannende woonmilieus ontstaan met een interessante ecologische en historische gelaagdheid. Wat deze milieus zo spannend kan maken, is de terloopsheid van hun inrichting. Terloops, zonder achteloos te worden – dat bepaalt hun charme. Opvallend is dat de open strokenbouw van de naoorlogse wijken in dit opzicht nog de meeste mogelijkheden lijkt te bieden. Er is al vrij veel openbaar groen, en door de veelgebezigde zogeheten stempelstructuur van de bebouwing met zijn herhaling van telkens min of meer hetzelfde patroon is het vrij makkelijk om er rode bouwstenen uit te halen zonder dat de structuur wordt aangetaast. Ook op kavelniveau zijn tal van fasegewijze vormen van verdunning en vergroening denkbaar. Een hoge en brede galerijflat die doorgankelijk en doorzichtig wordt, een overgedimensioneerd huis of huizenblok op een te kleine kavel dat in de loop van de tijd stapsgewijs meer licht, lucht, groen en ruimte krijgt.

Voorbeeld: groeninfrastructuur in Kerkrade-West

Kerkrade-West wordt omsloten en doorkruist door enkele grote verkeerswegen. Dit komt de leefbaarheid niet ten goede. Door de woningen te slopen die grenzen aan de wegen en daar bomen te planten, laat de natuur de drukke verkeersaders omgroeien. De aangrenzende woongebieden krijgen er rust en groen voor terug. Bovendien ontstaan door deze ingreep duidelijke en overzichtelijke woonbuurten, met een eigen identiteit.

Voorbeeld: Parkjesstad

Een geleidelijke verdunning en vergroening is ook mogelijk door eenvoudige spelregels te introduceren: indien van de burens van een bouwblok er drie of meer bebouwd zijn, moet dit blok na de sloop omgevormd worden tot een park. Indien er minder bebouwd zijn, is bebouwing toegestaan. Na verloop van tijd kan een groenkavel weer worden omgezet in een bebouwd kavel.

5. Zet nieuwbouw strategisch in

Ook in krimpgebieden moeten nieuwe woningen gebouwd worden. Per slot van rekening is er nog steeds vraag naar woningen met meer kwaliteit. Het vinden van de locaties voor die woningen moet in krimpgebieden zorgvuldig gebeuren. Traditioneel viel de keuze op uitbreidingslocaties, maar dat automatisme geldt niet meer. In plaats daarvan moet eerst de stofkam door de betreffende kern worden gehaald, om te kijken of er locaties zijn die zich lenen voor nieuwbouw. Daarbij is het ook interessant om te kijken naar de mogelijkheid om wonen te bundelen met andere programma's, zoals voorzieningen en onderwijs. In tweede instantie moeten ook de kansen van uitbreidingsgebieden onder de loep worden genomen. Net zo goed als het 'groen' meer in het 'rood' kan worden gebracht, kan er aanleiding zijn om nieuw rood onder te brengen in het landschap.

Voorbeeld: verdichting en verdunning in Terneuzen

Om ervoor te zorgen dat het bestaande voorzieningenpakket van Terneuzen niet gaat krimpen, is het belangrijk dat de plaatsen waar de voorzieningen zijn gesitueerd gekoppeld zijn aan een clustering van mensen. Vanuit dit oogpunt zijn nabij voorzieningencenters verdichtingsgebieden aangegeven. In Terneuzen zijn deze gebieden gelegen in en rond het centrum en in de omgeving van het toekomstige lightrail-station. Daarnaast is het mogelijk te verdichten op recreatie- en zorgplekken. Nabij het ziekenhuis ligt bijvoorbeeld een gebied dat in aanmerking komt voor verdichting; dit gebied gaat één zorgcluster vormen met het ziekenhuis. Hier kan gedacht worden aan nieuwe seniorenwoningen. Op andere plekken moet juist verdund worden: woningen maken plaats voor onder meer nieuwe groenstructuren.

Groene omwalling van Walcheren

Voorbeeld: de groene omwalling van Walcheren

Voor de kop van Walcheren is het idee ontwikkeld het gebied te voorzien van een groene omwalling. Door extra groen aan te brengen op de overgang van zee en duin naar het binnengebied ontstaan nieuwe mogelijkheden om op kleine schaal en in lage dichtheid nieuwe woningen toe te voegen. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren in de vorm van een zorglandgoed, maar ook als boswoningen.

6. Bevorder de wooneconomie en geef mensen de ruimte

Bewoners hebben zelf vaak prima ideeën over wat ze in hun eigen omgeving zouden willen ondernemen. Het is zaak om ze daar letterlijk en figuurlijk de ruimte voor te geven. Daarmee kan een meer of minder formele wooneconomie worden gestimuleerd. Naar analogie met het weggegeven woonblok in Spangen kunnen overtollige woningen worden weggegeven aan bewoners. Om meer woonruimte te creëren, om daar een bedrijf (werkplaats, atelier of kantoor) te beginnen, een zorgsteunpunt in te richten, een speeltuin/kinderparadijs te maken of een bed & breakfast te beginnen. Denk ook aan maneges, campings, kleinschalige bloemen- en plantenkwekerijen en moestuinen. Om initiatieven aan te moedigen, kunnen proef/voorbeeldprojecten worden opgezet. Eventueel kunnen welstand en andere regels buiten spel worden gezet, maar dat hoeft niet.

Voorbeeld: scenario Heiklust

Eén van de vier scenario's die voor de naoorlogse wijk Kerkrade-West is ontwikkeld, is Heiklust. Niet krimp is het hier het grootste probleem, maar het grote aandeel inactieven in de wijk. Krimp is een kans om mensen ruimte te bieden voor eigen initiatief en de betrokkenheid te stimuleren met de ontwikkeling van de wijk. Wanneer woningen leeg komen te staan, is dit een mogelijkheid voor burens of buurtgenoten om deze woningen te gebruiken voor andere functies. Klussen aan woningen en auto's, tijdelijke functies, bed & breakfast, zorgfuncties, speeltuinen et cetera kunnen in deze vrijgekomen ruimte worden ontwikkeld. Het vmbo kan hier een grote rol spelen. Leerlingen van het vmbo werken mee aan de kleinschalige transformatie van deze woningen.

Voorbeeld: ruimte voor functiemenging

De verleiding is groot om de krimp ruimtelijk net zo top down te plannen als dat tot op heden met de groei gebeurde. Het is de vraag of dat gezien het eerder geschetste onbekende en onvoorspelbare karakter van krimp wel zo verstandig is. Het is bovendien de vraag of het wel voldoende ruimte geeft aan persoonlijke 'bottom up' initiatieven, waaruit het concept van 'Vrijstad Parkstad' voor een

Een havengebied biedt mogelijkheden voor nieuwe functies.

niet onbelangrijk deel zijn kracht put. Er moet ruimte zijn om in de informele sfeer nieuwe combinaties van voorzieningen te realiseren, zonder dat deze al bij voorbaat geblokkeerd worden door de machinerie van de centrale planvorming. De krimpopgave biedt bij uitstek goede kansen om niet langer in te zetten op monofunctionele bedrijventerreinen, scienceparken en wat dies meer zij, maar op iedere kavel gelegenheid te bieden voor bedrijvigheid, cultuur en recreatie, onderwijs- en zorgvoorzieningen.

Voorbeeld: stad zoekt boer

Vrijkomende locaties in de wijk kunnen worden opgevuld met kleinschalige vormen van landbouw en veeteelt. Dit zorgt er tevens voor dat de overgang tussen stad en ommeland op een zachtere manier verloopt.

7. Maak ruimte voor nieuwe woonvormen

Meer ruimte betekent ook dat er kansen ontstaan voor andere vormen van wonen. Er kunnen bijvoorbeeld buurtschappen ontstaan, omgeven door groene ruimte, als gevolg van sloop van minder courante bebouwing. Daarnaast kan gedacht worden aan kleinschalige woonvormen voor senioren, die passen in de ruimtelijke en sociale structuur van het gebied. Dat kan via renovatie van woningen en wooncomplexen, via sloop/nieuwbouw en/of via verbouw van niet-woongebouwen. Dat kunnen aanleunwoningen zijn bij zorgvoorzieningen. Dat kunnen groepswooningen van ouderenprojecten zijn in de buurt van een zorgsteunpunt, kangoeroewoningen voor senioren met (gezins)woningen van mantelzorgers, of hofjes. Voor nieuwe woonvormen kan ook worden gedacht aan transformeerbare 'Solids': in eerste instantie bestemd voor bijvoorbeeld senioren, maar in de toekomst eenvoudig te transformeren tot een andere bestemming, zoals werken.

Voorbeeld: de Holwerder buurtschappen

Holwerd is wat betreft grootte en inwonertal te groot voor het servet en te klein voor het tafellaken. Daarin kan verandering komen door Holwerd in te richten als een verzameling kleinere buurtschappen. Kijkend naar de (concrete) plannen voor het

Veeteelt in de wijk

onttrekken en nieuw bouwen van woningen, is deze ontwikkeling al in gang gezet. Geleidelijk zouden in de gesloten dorpsstructuur open stukken kunnen worden geïntroduceerd. Dit draagt bij aan het idee van buurtschappen en daarnaast aan meer verankering in het landschap. Dit alles binnen een strategie die als '2-1=3' wordt gedeut: kwaliteit groeit door slim te schuiven met ruimtes die ontstaan door krimp. Door slim te slopen wordt bovendien de terp van Holwerd weer zichtbaar, imposant liggend in het open landschap.

Voorbeeld: scenario Heizorgt

Veel inwoners van Kerkrade-West (of Parkstad) willen oud worden in de buurt waar ze nu wonen. De opgave is nieuwe woonconcepten te ontwikkelen die aansluiten bij de wensen van de toekomstige senioren, voor een groot deel dus afkomstig uit de wijk. Kerkrade-West wordt gekenmerkt door een kleinschalige ruimtelijke en een hechte sociale structuur. Geïsoleerde, grote seniorenflats bieden weliswaar alle benodigde voorzieningen bij elkaar in de buurt, maar sluiten niet aan bij de ruimtelijke en sociale kleinschaligheid. Krimp en de opgave voor vernieuwing van het bestaande vastgoed bieden samen een kans om een of enkele bouwblokken op een andere manier te organiseren. Uitgaande van kleinschalige bebouwing kunnen nieuwe woonzorgconcepten worden toegevoegd. In deze concepten is meer ruimte voor collectieve voorzieningen, maar ook voor een betere integratie in de buurt.

Krimp gebruiken om Zeeland aantrekkelijker te maken

De krimp-visie van Eric de Ceuster, directeur/bestuurder Woongoed Middelburg

'Voor ons als woningcorporatie in Zeeland betekent krimp een forse transformatie van onze woningvoorraad en daarmee een grote investeringsopgave. En dat in een periode dat het met de economische dragers en onze verdien capaciteit slechter gesteld is. Kortom: we hebben veel te doen, in een lastiger context. Onze woningvoorraad moet je zien als een mammoettanker, die de goede haven in gestuurd moet worden. Dat lukt alleen als je daar op tijd mee begint. Plannen maken voor een gebied of een complex kost al gauw een jaar of vijf, daar moeten we nú mee aan de slag. Dat vraagt bij alle betrokken partijen een gevoel van urgentie. Omdat in Zeeland de krimp nog niet die vorm heeft aangenomen zoals het zich wel in Parkstad Limburg manifesteert, is dat gevoel er nog niet bij iedereen. Gelukkig heeft de provincie zich de afgelopen tijd sterk ingespannen om het debat over krimp aan te jagen en het thema te agenderen.

Een bijkomend ingewikkeld aspect is dat in een krimpgebied keuzes gemaakt moeten worden. Waar gaan wij als corporatie investeren, dat is de vraag die voorligt. Want overal een beetje doen, daar geloof ik niet in. Ik ben voorstander van geconcentreerde investeringen op een enkele plek, omdat het effect daarvan het grootst is. Daarbij is opvallend dat er binnen één krimpgebied nog grote verschillen kunnen optreden. In een stad als Middelburg hebben we bijvoorbeeld nog met groei te maken en daar slaat de krimp nog niet toe – als het daar ooit al plaatsvindt. Maar in bepaalde kleine kernen kan het voorzieningenniveau hard achteruit gaan, tot en met het openbaar verkeer aan toe. Dat treft bijvoorbeeld de ouderen die weinig mobiel zijn.

Duidelijk is wel dat krimp veel partijen gaat raken. Zo zal de krimp van de beroepsbevolking – vanaf 2011 gaat de babyboom-generatie met pensioen – hard aankomen voor een aantal technologische bedrijven in deze regio. Zij worden feitelijk als eerst met de gevolgen van krimp geconfronteerd. Vinden zij geen goede mensen, dan komt deze belangrijke economische drager onder druk te staan. Wat weer nadelige gevolgen voor de woningmarkt kan hebben; ons belang. Ik voorzie dan ook dat in de nabije toekomst allerlei partijen elkaar gaan opzoeken, om te kijken hoe zij gezamenlijke arrangementen kunnen maken om de regio vitaal te houden. Jonge werknemers zou je bijvoorbeeld niet alleen een baan aan kunnen bieden, maar ook een mooi huis. Krimp kan de innovatie aanjagen, maar het kan ook de ruimtelijke kwaliteit van dit gebied verbeteren. Rotte plekken kunnen worden gesaneerd. Het prikkelt bij mij daarom de ondernemingszin: hoe kunnen we deze ontwikkeling gebruiken om Zeeland aantrekkelijker te maken? Het zal mooi zijn als de resultaten van dit Ontwerplab Krimp daaraan kunnen bijdragen.'

Boven:
Bundeling van
voorzieningen

Onder:
Sporten in
Terneuzen met
uitzicht op
passerende
schepen

Voorbeeld: nieuwe duinen in Terneuzen
Met de demografische ontwikkelingen die voor Terneuzen voorspeld worden, dient zich een kans aan om rond de Churchillaan – de meest noordelijke oost-west route in de stad – kwaliteit de ruimte te geven. Met de introductie van een nieuw duingebied kan het gebied zich ontwikkelen tot een recreatieve zone met hoogwaardig woonmilieus die de potenties optimaal benut. Het woonprogramma zal worden uitgespreid over losse gebouwen die zich in de duinen nestelen. In fases worden 1.450 woningen vervangen door uiteindelijk 900 nieuwe woningen. Er wordt niet meer een Berlijnse muur opgetrokken die het goede en het kwade scheidt. De vrijstaande gebouwen ademen in de zeelucht en laten deze ook dieper Terneuzen in waaien. Zo dringt de Westerschelde ook door in de wijken aan de andere kant van de Churchillaan en wordt ze voelbaar voor de bewoners. Voor de bewoners van de duinzone is er naast de zeearm ook nog de rust en variëteit van de duinen als motief om zich op deze locatie te vestigen. Terneuzen krijgt hiermee een woonmilieu in haar portefeuille waar menig gemeente jaloers op kan zijn.

8. Zorg voor bereikbare voorzieningen

In tijden van groei was het gebruikelijk dat iedere buurt, dorp of stad dezelfde voorzieningen bezat. In een gebied met krimp kan beter worden ingezet op een compleet voorzieningenpakket op regionaal niveau. Daarvan afgeleid ontstaat dan de opgave om deze voorzieningen voor iedereen bereikbaar te maken, via logische routes. Het spreiden van voorzieningen over meerdere locaties kan eraan bijdragen dat bijvoorbeeld dorpen een eigen signatuur ontwikkelen. Een idee uit de ontwerplabs is de inzet van een 'mobiele brigade', om aan de ene kant de mensen bij de voorzieningen te brengen en aan de andere kant de voorzieningen bij de mensen. Denk aan vervoer van kinderen naar school en van ouderen en gehandicapten naar activiteiten. En denk aan een boodschappendienst voor mensen die werken of mensen die minder mobiel zijn.

Voorbeeld: the strip

Meezenbroek is nu een allegaartje van wonen, met een versnippering van functies

Boven: Nieuwe duinen in Terneuzen

Onder: Voorzieningen verspreid in de regio geven elk dorp een eigen signatuur.

over de gehele wijk. The Strip huisvest alle functies aan de centrale weg door de wijk, de Limburgiastraat. Door deze bundeling worden nieuwe functies en voorzieningen aangetrokken om zich hier te vestigen, wat de identiteit van de wijk versterkt. Op de plekken die leegkomen, ontstaat ruimte voor groen en speelplekken.

Voorbeeld: de groene sport as van Terneuzen

De groene sport as krijgt zoals de naam al aangeeft een groen en sportief karakter en vormt een duidelijke groene lijn tussen de Otheense Kreek en het kanaal. In het stedenbouwkundig ontwerp voor dit gebied zijn de voetbalvelden van de Terneuzense Boys anders gesitueerd. Door de nieuwe positie is tussen de sportvelden en de begraafplaats ruimte gecreëerd. Het openbaar parkgebied loopt tussen de sportvelden en de begraafplaats door. Door de nieuwe ligging van enkele voetbalvelden zijn het sportcomplex van de voetbalvereniging en de atletiekvereniging tegen elkaar aan gelegd. Hierdoor ontstaat er één groot sportgebied. Naast de voetbalvereniging zullen er in het park ook openbare sportvoorzieningen komen. Gedacht kan worden aan trapveldjes, basketbalvelden en jeu de boules banen. Door deze openbare voorzieningen wordt het een echte 'groene sport as' voor iedereen.

9. Meng zorg, wonen en economie

De zorg wordt een belangrijke werkgelegenheidssector in krimpgebieden waar vergrijzing een rol speelt. De komst van de grijze golf biedt op meerdere punten kansen voor nieuwe dynamiek. Denk bijvoorbeeld aan ambulante zorg aan zelfstandig wonende ouderen vanuit bestaande verzorgings- of verpleeghuizen of kleinschalige zorgsteunpunten.

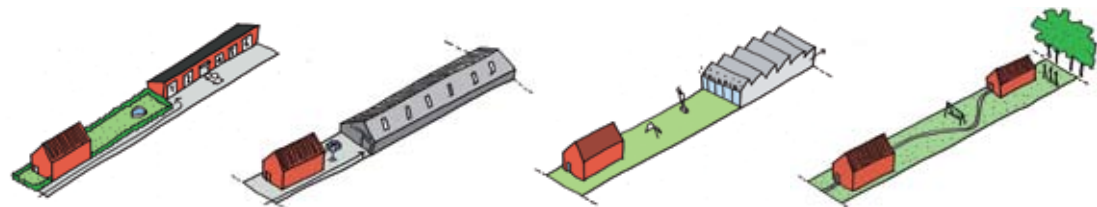
In gebieden met kleine boerenbedrijven liggen kansen voor nieuwe vormen van gemengde bedrijven met voorzieningen (denk aan kinderopvang, dagopvang voor geriatrische ouderen of gehandicapten en winkels met streekproducten) of met recreatief en toeristisch aanbod (denk aan bed & breakfast, restaurant, kooklessen of kamperen bij de boer).

Voorbeeld: levensbestendig Liessens

Kenmerkend voor Liessens zijn de dubbele erven. Veel erven zijn diep, en kennen naast een gebouw aan de weg ook nog (verrassende) bebouwing op het achterterrein. Deze eigenschap biedt mogelijkheden om nieuwe (woon)vormen te realiseren, zoals galerieën, starterswoningen, kleinschalige woonzorgvormen als kangoeroewoningen en kleinschalige bedrijvigheid.

10. Bied ruimte aan de nieuwe economie

Het omzetten van economische krimp in nieuwe economische dynamiek is minstens zo belangrijk als het op orde brengen van de woningvoorraad en de voorzieningen. Werkgelegenheid bindt mensen duurzaam aan hun omgeving. Dat vraagt om het bieden van ruimte aan economische ontwikkelingen met toekomstwaarde. In krimpgebieden kan bij uitstek worden gedacht aan ruimtevreters, want ruimte is of komt beschikbaar. Denk aan

Dubbele erven: achter de boerderij is ruimte voor (links naar rechts) verhuurbare opslagunits, bedrijfsloodsen, galerie/atelier of een kangoeroewoning voor opa en oma.

locaties voor energiewinning (windmolenparken, velden met zonnepanelen), moderne (biologische) landbouw en visserij en groot-schalige recreatie en toerisme (sportparken, maneges, recreatieterreinen, culturele evenemententerreinen, zilverstranden, jachthavens). Kleinschalig toerisme, gekoppeld aan de economie, is eveneens een idee dat voortkwam uit de ontwerplabs (werknoma-den, zorgtoerisme, kuurbaden). Bovendien kunnen bestaande, ouderwetse krappe recreatieparken worden getransformeerd tot ruim opgezette recreatiegebieden (van hutje mutje naar hutje in de duinen).

Voorbeeld: de kuststrook van Holwerd

In plaats van een harde scheiding tussen land en Waddenzee, kan de strook boven Holwerd veel meer gezien worden als een kuststrook waarin land en zee in elkaar overlappen. Dit biedt kansen voor bijvoorbeeld zilte landbouw c.q. Waddenlandbouw. Ook zou hier een hotel ontwikkeld kunnen worden, waarmee Holwerd een echte tussenstop wordt op weg van Dokkum naar Ameland ('spa wellness Holwerd aan Zee').

Voorbeeld: nieuwe vormen van landbouw

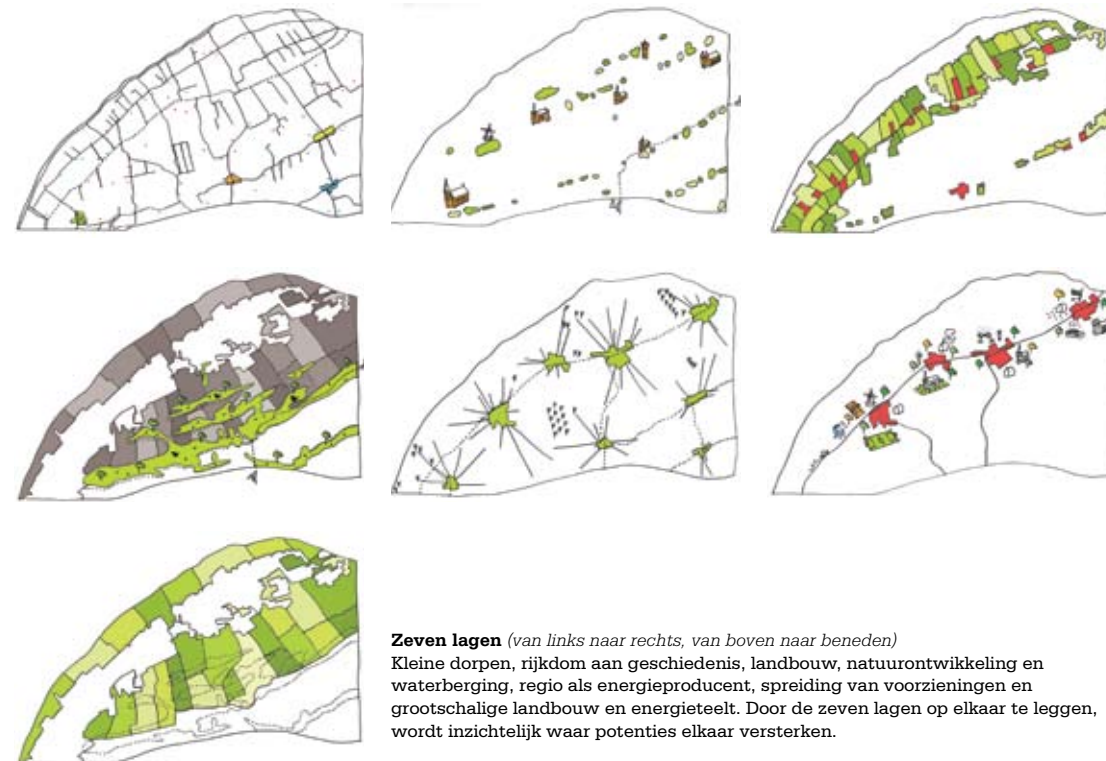
Voor het gebied rond Frankeradeel heeft het ontwerplab een mogelijke ontwikkelingsrichting geschetst op basis van zeven lagen. Naast ruimte voor schaalvergroting in de landbouw is er ook ruimte voor juist schaalverkleining, in combinatie met natuurontwikkeling. Ook biologische landbouw en energieteelt krijgen hier de ruimte.

Voorbeeld: zilverstranden in Parkstad

Parkstad herbergt nog flinke voorraden zilverzand van de allerhoogste kwaliteit. Een deel van die voorraden bevindt zich onder bestaande bebouwing. Is hier een scenario denkbaar waarin de beperkte zilverwinning volgens aflopende concessies gecontinueerd

Nieuw recreatie-landschap: Zilverstrand

Zeven lagen (van links naar rechts, van boven naar beneden)

Kleine dorpen, rijkdom aan geschiedenis, landbouw, natuurontwikkeling en waterberging, regio als energieproducent, spreiding van voorzieningen en grootschalige landbouw en energieteelt. Door de zeven lagen op elkaar te leggen, wordt inzichtelijk waar potenties elkaar versterken.

Boven: Breed werkende boer in Walcheren

Onder: Een tramlijn rond de kop van Walcheren verbindt kleine en grotere kernen en brengt dynamiek voor met name de toeristische sector.

en uitgebreid wordt tot een sector met een dusdanige dynamiek dat deze het landschap en de samenleving van Parkstad ingrijpend verandert? En biedt deze winning niet een unieke mogelijkheid om al lopende de winning een nieuw recreatielandschap aan Parkstad toe te voegen? Een landschap van plassen met de mooiste, fijnste zilverzandstranden die een mens zich kan denken. Een type recreatielandschap waaraan in de hele (eu)regio een groot gebrek is en waaraan grote behoefte bestaat. Doemt hier het perspectief van een Strandstad Limburg op?

Voorbeeld: de breed werkende boer

Voor Walcheren is ingezet op de landbouw als blijvende drager van het landschap. Maar dan wel met allerlei dwarsverbanden naar onder meer het toerisme. Centrale schakel is de breed werkende boer, die actief is op terreinen als kinderopvang, educatie, zorgboerderijen en de boerenwinkel. Door deze boeren in meerdere linten aaneen te schakelen, kunnen interessante routes over Walcheren worden uitgezet.

11. Onderzoek de kansen en bedreigingen van nieuwe infrastructuur

De aanleg van nieuwe infrastructuur wordt nogal eens bepleit door perifeer gelegen regio's. Daarmee zou hun economische ontwikkeling een impuls krijgen. Critici wijzen erop dat het met een verbeterde bereikbaarheid nog aantrekkelijker wordt voor mensen die toch al weg willen gaan, om definitief te vertrekken. Daarbij komt dat nieuwe wegen soms forse aanslagen betekenen op het omliggend landschap. Het is dus zaak eerst te kijken wat de verbeterpotentie is van bestaande infrastructuur. Bestaande wegen kunnen soms worden verbreed, door aangrenzende bebouwing te slopen. Daarmee wordt grosso modo de verkeersoverlast in dat gebied minder.

Voorbeeld: scenario Heibaan

In plaats van het aanleggen van een nieuwe rondweg aan de zuidzijde van Kerkrade, op een van de mooiste plekken van Parkstad, kan de bestaande Kerkrader Steenweg meer ruimte worden gegeven door op termijn de bebouwing rondom de weg te verdunnen.

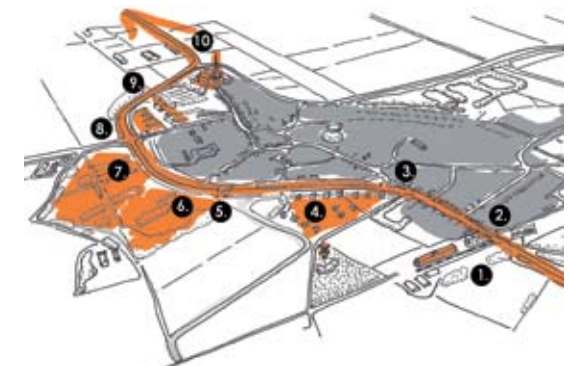
Hierdoor kan de groenstructuur worden versterkt en ontstaat ruimte voor alternatieve programma's, grootschalige bedrijven of recreatieve functies of kleine bedrijven gekoppeld aan de kennis en vaardigheden in de wijk. Het niet aanleggen van de ringweg ten zuiden van Kerkrade-West maakt het verder mogelijk de relatie met het landelijk gebied tussen Kerkrade en Aachen te versterken. In dit gebied, grotendeels op Duits grondgebied, liggen kansen voor bijvoorbeeld de ontwikkeling van een hoogwaardig landelijk woonmilieu gekoppeld aan de uitbreiding van de Aachense campus.

Voorbeeld: de route 'door' Holwerd

Het dorp Holwerd ligt op de route naar de boot naar Ameland, waardoor jaarlijks 500.000 mensen het dorp passeren. Met dit gegeven is meer te doen. In de huidige situatie rijdt men het dorp vooral voorbij. De opgave is om de passanten te interesseren voor een bezoek aan Holwerd, wat een impuls kan betekenen voor de economie ter plekke. Door onder meer de entree van Holwerd kracht bij te zetten en de route te markeren met opvallende bebouwing, worden passanten verleid om Holwerd zelf te bezoeken.

Voorbeeld: tramlijntje Walcheren

Het ontwerpteam voor de twee dorpen op Walcheren stelde voor een nieuw tramlijntje aan te leggen, dat de kop van Walcheren rondt en zo een aantal kleinere en grotere kernen en plekken verbindt. Langs de kust ligt het tramspoor op hoogte en biedt zo uitzicht op zee.

De route 'door' Holwerd langs (1 t/m 10): Station, markering Holwerd, afslag Centrum, waterwoningen, brug, park, recreatiegebied, de haven, afslag haven en de kerk.

Wat verder ter tafel kwamen: de hoe-vraag

Inleiding

In het voorafgaande hebben we ingezoomd op verschillende thema's in krimpgebieden, zoals ruimtelijke kwaliteit, woonmilieus, voorzieningen en werkgelegenheid. Het ging daarbij vooral om de wat-vraag: welke mogelijkheden zijn er om de vitaliteit in krimpgebieden te versterken en aan welke knoppen kan gedraaid worden? De debatten rondom deze wat-vraag waren echter onlosmakelijk verbonden met de hoe-vraag: hoe moet een en ander worden georganiseerd en gefinancierd? Bij wijze van afsluiting van de resultaten van het Ontwerplab Krimp volgen daarom (in willekeurige volgorde) enkele van de bespiegelingen op dat terrein. Ze maken nog maar eens duidelijk dat het bij krimp niet om absolute waarheden gaat.

Ga niet te snel ontwerpen

Het klinkt wat vreemd in een publicatie over een ontwerplab, maar ook bij het werken aan krimp is een grote valkuil dat ontwerpers te snel gaan ontwerpen. Het belang van een zorgvuldige analyse, ter plekke uit te voeren met lokaal betrokkenen, kan niet genoeg worden benadrukt. Pas dan wordt duidelijk hoe krimp zich manifesteert, wat wel en niet beïnvloedbaar is en wat de effecten van krimp zijn. Tijd en energie steken in een goede analyse vergoot de kans op een oplossing die aansluit bij de beleavingswereld van de mensen in het gebied zelf. Zelfs in een en hetzelfde gebied kunnen namelijk grote verschillen optreden. In Noordwest Friesland bleken de kleine dorpen (Lioessens) en de grotere kernen (Dokkum) het nog behoorlijk goed te doen. Kernen als Holwerd die daartussenin zitten, missen zowel het dorpse als het stadse. In Walcheren geldt hetzelfde: de opgave in Zoutelande verschilt sterk van die in Serooskerke.

De noodzaak van een andere bril

De toepassing van allerlei manieren van werken uit de afgelopen decennia (wederopbouw en groei) komt bij krimp op losse schroeven te staan. In mentaal opzicht betekent dat een enorme cultuuromslag. Het puur fysiek en met 'zware' middelen oplossen van maat-

schappelijke problemen is niet meer de enige weg voorwaarts. Bij krimp hoort ook – juist door het ontbreken van groeiprogramma's als cashcow – het denken over vragen als:

- moeten we überhaupt wel ingrijpen;
- waar grijpen we in en waar niet;
- grijpen we op enkele plekken heel intensief in of op veel plekken een klein beetje;
- gaan we top-down ingrijpen of laten we het initiatief veel meer van onderop komen;
- maken we nog een plan of gaat het meer om het proces?

Bij deze besluitvorming is de waarde van ontwerpend onderzoek groot: ontwerpers zijn in staat de sociale, economische en ruimtelijke dynamiek en potenties van gebieden bloot te leggen en in een beeld te vatten. Door deze verschillende potenties op elkaar te leggen, komen op verschillende schaalniveaus de gebieden met meer en minder potentie naar voren. De beelden en kaarten bieden daarmee een soort afwegingskader dat vervolgens benut kan worden om te bepalen waar wel en niet geïnvesteerd wordt, waarin en in welke mate. Juist in krimpgebieden, waar bovengemeentelijk samengewerkt moet worden, is dit erg belangrijk.

Daarmee hangt samen dat het gevoel van maakbaarheid wordt genuanceerd: niet alles is meer te sturen. Sommige ontwikkelingen kunnen nog wel worden gefaciliteerd, maar de tijd dat alles kan worden gevangen in een kant en klaar plan of eindbeeld ligt achter ons. Het is vooral de methodiek van werken die in dit ontwerplab is gevolgd, die navolging verdient.

Het verbinden van klein en groot

De studies hebben duidelijk gemaakt dat krimp op meerdere schaalniveaus om antwoorden vraagt. In de Friese situatie bleek bijvoorbeeld dat het in een dorp als Sexbierum noodzakelijk is om heel precies een klein aantal woningen te slopen. Tegelijkertijd is er naast dit chirurgisch werk op lokaal niveau (dat daar niettemin een forse impact heeft) een samenwerking op regionaal niveau noodzakelijk. Bijvoorbeeld op het punt van voorzieningen en werkgelegenheid reddend de dorpen het niet meer ieder voor zich;

dit vraagt om een overkoepelende aanpak, waarbinnen soms pijnlijke keuzes zullen worden gemaakt.

Het ontwerplab en het aanboren van nieuwe energie

De gesprekken op locatie maakten duidelijk dat er lokaal veel kennis aanwezig is, die kan worden ingezet voor zowel de analyse als het formuleren van oplossingsrichtingen. Mensen zijn zeer betrokken bij hun woongebied en willen graag meedenken over de toekomst daarvan. Van beleidsmakers en ontwerpers vraagt dat een luisterend oor en een goed oog voor de sociaal-culturele context. Bovendien is gebleken dat er door de open insteek van het ontwerplab – zonder agenda vooraf – veel nieuwe energie kan worden aangeboord. Het ontwerplab heeft hier als katalysator gewerkt.

Een aantal dorpen in Friesland heeft bijvoorbeeld al aangegeven verder te willen gaan met de uitkomsten van hun lab. Tegelijkertijd is ook bij de ontwerpers sprake van een nieuw elan en een nieuwe betrokkenheid. De ontwerpers – ook de studenten – die meededen aan dit lab spreidden een grote interesse voor maatschappelijke kwesties ten toon. Niet op basis van een ideologie, maar puur pragmatisch.

Nadenken over wat werkelijk waarde creëert en wie de rekening betaalt

In situaties waarin de demografische krimp samengaat met een economische krimp en steeds meer zaken vastlopen in een gebied, krijgt het begrip 'waarderecreatie' een compleet nieuwe inhoud. De transitie van groei naar krimp heeft volgens velen te maken met hoe daar op een nieuwe manier invulling aan kan worden gegeven. Met andere woorden: waar dienen zich nog opbrengstendragers aan? Over de woningcorporaties wordt bijvoorbeeld gezegd dat zij 'dan maar gewoon delen van hun woningbezit moeten verkopen', maar in krimpgebieden werken dergelijke vertrouwde mechanismen niet (meer). De vraag welke partijen in de transitiefase de desinvesteringrekening zullen betalen, is nog niet beantwoord. Komt deze bij de (erven

van de) particuliere eigenaren te liggen, bij de corporaties of toch bij de overheid? In ieder geval moet worden voorkomen dat de verkeerde beslissingen worden genomen, omdat zicht op het financieringsvraagstuk ontbreekt. In dat geval zijn krimpgebieden namelijk nog verder van huis.

De goede partijen erbij halen

Krimp raakt een veelheid aan partijen, die actief zijn op meerdere schaalniveaus. Bij het denken over oplossingen moeten zij dan ook allemaal meedoen. In de eerste plaats zijn dat de bewoners van krimpgebieden; als ervaringsdeskundigen weten zij als geen ander wat er in omgeving speelt en waar kansen liggen voor vernieuwing. Daarnaast moeten de professionals erbij worden gehaald: alle partijen die mee kunnen denken over leefbaarheid en alles wat daarop van invloed is. Binnen hun eigen organisaties moeten zij de verbinding leggen tussen het lokale en het regionale. Neem de regionale onderwijnsinstellingen: het vestigingsbeleid dat zij op regionaal niveau voor ontwikkelen, heeft op buurt- of dorpniveau soms ingrijpende gevolgen. Daar moet meer oog voor komen. Het vraagt om een open planproces, waarin niemand per definitie leiding is (ook de overheid niet), maar waarbinnen wel iedereen zijn verantwoordelijkheid neemt. Per opgave vraagt dit om een goede analyse van belanghebbenden. Niet alleen de fysieke ruimte moet in kaart worden gebracht, ook de partijen die in een specifiek gebied actief zijn en met hun beslissingen invloed kunnen hebben op de vitaliteit ter plekke.

Oog voor korte en lange termijn

Net zo goed als dat bij krimp naar meerdere schaalniveaus moet worden gekeken, is de rol van de factor tijd van groot belang. De studies in de drie gebieden hebben aangetoond dat er aan de ene kant geïnvesteerd moet worden in het creëren van nieuwe, duurzame perspectieven voor grotere gebieden. Minstens zo belangrijk voor de vitaliteit van krimpgebieden is echter dat er op korte termijn al successen worden geboekt. Het 'laag hangend fruit' moet – indien aanwezig – met verve worden geplukt.

Boven:
De boulevard van Terneuzen: volop mogelijkheden voor nieuwe dynamiek

Onder:
Leegstaande woningen gebruiken om ruimtelijke kwaliteit toe te voegen aan een gebied

De noodzaak van nieuwe planvormen en instrumenten

Zoals de afgelopen decennia alle plan-instrumenten waren gebaseerd op de groei-gedachte, zo zal een nieuwe generatie planvormen en methoden moeten inspelen op krimp. Te denken valt onder meer aan:

- regionaal samenwerken door verplicht regionale gebiedsvisies te (laten) ontwikkelen en op basis daarvan prestatieafspraken te maken;
- nieuwe instrumenten als ‘ontstemmingsplannen’ en ‘ontbouwingsplannen’ ontwikkelen;
- leegstandsbeleid ontwikkelen;
- lege woningen/gebouwen goedkoop ter beschikking stellen als kluswoning/klusgebouw voor nieuwe initiatieven;
- particuliere woningverbeteringssubsidie beschikbaar stellen;
- het afschaffen van de tweede woningverordening;
- regelvrije of regelarme gebieden instellen.

Het omgaan met posities en belangen: financiële inventiviteit

Tijdens de ontwerpplabs is meermalen gewezen op de noodzaak om anders om te gaan met belangen van partijen. Zo werd de noodzaak van ‘grondruilen’ aangegeven: geef ontwikkelaars met grondposities in buitengebied in ruil daarvoor (her)ontwikkelingsgrond in bebouwd gebied terug. Ook andere financiële prikkels werden genoemd, zoals:

- de verkoop van courante huurwoningen in het ene gebied en de opbrengsten gebruiken om incurante koopwoningen in het andere gebied aan te kopen en te kunnen slopen of transformeren;
- een krimpfonds instellen met inkomsten uit nieuwbouw en uitgaven voor onrendabele investeringen, zoals het aankopen van onverkoopbare woningen, het slopen van woningen en het inrichten van slooplocaties met natuur; de inkomsten zullen lager zijn dan de uitgaven, dus aanvullende subsidies zullen nodig zijn;
- het ongedaan maken van de Vogelaarheffing voor corporaties in krimpgebieden c.q. het verlagen van de VPB-heffing.

In krimpgebieden moeten keuzes gemaakt worden

De krimp-visie van Lex de Boer, directeur Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting

‘Bij krimp zijn er een paar aspecten die mij bovenmatig interesseren. De eerste observatie – en die stijgt feitelijk boven het fenomeen krimp uit – is dat we in dit land veel van onze planningsinstrumenten op groei hebben gebaseerd. Daardoor kunnen we in beleidsmatig opzicht lastig met dit verschijnsel van een dalende bevolking uit de voeten. Allerlei oude en vertrouwde mechanismen, zoals de nieuwbouw die dient als opbrengstendrager voor andere investeringen, werken niet meer. Daarnaast interesseert mij de verhouding tussen centrum en periferie: die komt bij krimp in een ander daglicht te staan. De strijd om bewoners en bedrijven neemt in een krimpsituatie toe en dat kan bijvoorbeeld leiden tot ‘kannibalisme’: gemeenten die koste wat het kost willen blijven groeien, desnoods ten koste van de burens. De sociale kant van krimp is een derde thema; een thema dat ik nog weinig belicht vind in de discussie tot op heden. Ik denk dat er een grote onderliggende angst bestaat bij mensen in krimpgebieden dat de afname van de bevolking uiteindelijk zal leiden tot een uitsortering van kansarmen en kansrijken. In de Vogelaarwijken speelt die discussie ook – hoe houden we deze wijken aantrekkelijk voor de middengroepen – maar in krimpgebieden misschien nog wel meer. Betekent een marginaal gebied ook dat daar een marginale bevolking is gehuisvest? Een vierde aspect van krimp is wat mij betreft de enorme variatie; niet alleen tussen krimpgebieden, maar ook daarbinnen. Zeeland is echt iets anders dan Parkstad Limburg en Noord-Groningen staat er anders voor dan Noordoost-Friesland. Binnen die gebieden zijn bijvoorbeeld weer dorpen die het prima doen en andere waar de leefbaarheid echt onder druk staat.

Deze ontwerpstudie heeft dat heel duidelijk gemaakt, net zoals het feit dat er in deze gebieden keuzes gemaakt moeten worden. De illusie dat alles overal evenveel aanwezig is, is verleden tijd. Dat is geen prettige boodschap om te vertellen in bijvoorbeeld een dorp waar de school zal worden gesloten. Maar we weten ook dat niets doen leidt tot verdere verpaupering. De SEV pakt de komende tijd de resultaten van deze studie verder op. Met een aantal provincies bestaan gevorderde contacten over experimenten die worden opgestart. Die zijn bijvoorbeeld gericht op het vergroten van de differentiatie tussen dorpen onderling. Daar gebruiken we concepten voor die de afgelopen jaren in Oost-Duitsland zijn ontwikkeld. Maar we kijken ook naar de financiële consequenties van krimp en nieuwe instrumenten die moeten worden ontwikkeld, zoals een ‘ontbouwingsplan’. Interessante materie, die de partijen op lokaal en regionaal niveau van een nieuwe gereedschapskist moet voorzien om de gevolgen van krimp in goede banen te leiden.’

Tot besluit: hoe nu verder?

hoe nu verder?

In dit slotwoord kijken we nog eenmaal achterom, maar vooral ook vooruit. Wat de initiatiefnemers betreft – de lezer moet daar uiteraard zelf ook een oordeel over geven – heeft de waarde van het ontwerpend onderzoek zich opnieuw bewezen. Voor de drie regio's is een brede analyse verricht, vanuit drie samenhangende componenten: cultuur-historische waarden, sociaaleconomische potenties en ruimtelijk-programmatische mogelijkheden. Daar zijn tijdens de studie, mede ingegeven door de gesprekken met lokale 'krimp-ervaringsdeskundigen', de factoren maatschappelijk draagvlak en tijd bijgevoegd. Samen stonden deze factoren aan de basis van wat met recht een integrale benadering kan worden genoemd.

Vervolgens zijn we in de studieresultaten van de ontwerplabs veel parallellen tegengekomen qua gehanteerde werkwijze. Hierin is geen eenduidige benadering vast te stellen, maar opvallend is dat de deelstudies onafhankelijk van elkaar resulteren in dezelfde conclusies. Rode draad in alle oplossingsrichtingen is het opvatten van krimp als kans voor het creëren van vitaliteit en dynamiek in een regio. Krimp geeft letterlijk en figuurlijk ruimte voor een nieuwe kwaliteit van leven. Dat gaat echter niet vanzelf: op regionaal niveau moet worden samengewerkt en de ruimtelijke, sociale en economische potenties van de regio als geheel en de deelgebieden daarbinnen moeten centraal worden gesteld. De samenwerking moet gericht zijn op versterking van identiteiten, aantrekkelijke woonmilieus voor alle bevolkingsgroepen, bereikbaarheid voor iedereen van voorzieningen waarvoor elk deelgebied afzonderlijk te weinig draagvlak heeft en kansrijke werkgelegenheid voor de beroepsbevolking. Dat is voor vitale gemeenschappen een voorwaarde. De ruimtelijke kwaliteit is een van de belangrijkste sturingsinstrumenten om deze ambitie te verwezenlijken.

In de voorstellen voor de drie onderzochte gebieden is vervolgens aangegeven hoe deze ambitie ruimtelijk kan worden vertaald. Het is een breed palet aan interessante ontwikkelingsrichtingen geworden. Maar voordat deze toekomstperspectieven kunnen worden geïmplementeerd, zal er nog veel moeten gebeuren in de randvoorwaardelijke sfeer, ook dat heeft deze studie ondubbelzinnig

duidelijk gemaakt. Het kunnen creëren van nieuwe ruimtelijke perspectieven vraagt om een compleet nieuw financierings-, (de) investerings- en planningsbeleid. Waardebepalingen komen bijvoorbeeld in een geheel ander daglicht te staan. Een behoefte aan nieuwe vormen van regelgeving en sturingsinstrumenten doet zich nadrukkelijk voelen. Voor bestuurders en beleidsmakers is er de komende jaren veel te doen.

Het is daarom niet meer dan toepasselijk dat de resultaten van dit ontwerplab breed worden verspreid. Zo wordt deze publicatie uitgereikt op de bestuurdersconferentie van VNG en de ministeries van VROM/WWI en BiZa in juni 2009. Daarnaast zullen de leden van BNA en Aedes actief met de resultaten aan de slag gaan en zal KEI in haar netwerk bekendheid aan de studie geven. Ook de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV) heeft aangegeven de resultaten van de studie in experimentvorm verder te willen brengen. De SEV heeft inmiddels al een aantal onderzoeken gestart, die bijvoorbeeld betrekking hebben op nieuwe financiële arrangementen. Tenslotte hebben verschillende gemeenten en dorpsgemeenschappen al aangegeven verder te willen gaan met de uitkomsten uit de ontwerpstudies. De komende tijd wordt onderzocht hoe daaraan invulling kan worden gegeven.

Daarmee geven we het stokje over aan een veelheid aan partijen die de komende jaren te maken krijgen met de gevolgen van een structurele bevolkingsdaling. In de hoop dat krimp uit de wat sombere, problematiserende hoek wordt gehaald en als startpunt fungeert voor een veel optimistischer verkenning van kansen voor vitaliteit.

Beeldverantwoording

p. 7 Wiep van Apeldoorn

p. 9 uit: Van Dam, F. e.a. (2006), *Krimp en ruimte. Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*, Rotterdam/Den Haag: NAi Uitgevers/Ruimtelijk Planbureau, p.51.

p. 17 Stichting VVV Zuid-Limburg

p. 28 Anda van Riet

p. 30 beeld onder: Gemeente Heerlen

Ontwerpteam Heerlen
p. 30 midden

Ontwerpteam Franekeradeel
p. 12, p. 13 onder, p. 14, p. 18 beide beelden, p. 39 zeven lagen

Ontwerpteam Dongeradeel
p. 10 onder, p. 26 onder, p. 29 rechtsonder, p. 38

Ontwerpteam Terneuzen
p. 11, p. 21 beide beelden, p. 25 beide beelden, p. 29 rechtsboven, p. 30 boven, p. 33 rechts, p. 45 boven

Ontwerpteam Walcheren
p. 10 boven, p. 13 boven, p. 26 boven, p. 33 links, p. 37 onder, p. 40 beide beelden, p. 45 onder

Studententeam TU/e
p. 29 links, p. 32, p. 34, p. 36 boven

Studententeam AvB Groningen
p. 41

Studententeam AvB Tilburg
p. 27, p. 36 onder, p. 37 boven

Colofon en meer informatie

Deze publicatie behandelt de resultaten van Ontwerplab Krimp in verkorte vorm. Een schat aan resultaten, analyses en oplossingsrichtingen is te vinden op de website van de BNA: www.bna.nl/ontwerplabkrimp.

Organisatie

BNA
Jan van Dijk, Jan van Rijn

Stagg
Joost Heuvelink

Staro
Rien Trouborst

Stawon
Dolf Dobbelaar, Jeroen de Willigen

Aedes
vereniging voor woningcorporaties
Jelle Aarnoudse, Maarten Georgius, Marianne Hilbolling, Ron Studulski

KEI
kenniscentrum stedelijke vernieuwing
Anouk Schuitemaker

Dank aan
Deze studie was niet mogelijk geweest zonder de inzet van velen. Dank aan iedereen die een bijdrage heeft geleverd.

Deelnemers aan het Ontwerplab Krimp
zie pagina 20 en 22

Betrokkenen in de studiegebieden die we met naam en toenaam willen noemen:

In Limburg
Michiel Wauben en Mathea Severijns, Parkstad Limburg; Jules Crijnen en Jack Vinken, Hestiagroep; Jack Gorgels, Weller; Han Verreussel, Woonpunt; Lex Smeets, wethouder in Heerlen; Frans Krasovec, wethouder in Kerkrade; Roel Meertens, stedenbouwkundige in Heerlen; Con van Loo, stedenbouwkundige in Kerkrade; Hein Bracun, wijkmanager van Kerkrade West; Harry Hoogeveen, projectleider Heerlen MSP; en het Regionaal Orgaan Woningcorporaties, dat het ontwerplab in Limburg financieel mede mogelijk heeft gemaakt.

In Friesland
Rein Hagenars en Wietske Sinnema, Wonen Noordwest Friesland; Fiona Carpentier, gemeente Franekeradeel; Douwe Keegstra, gemeente Dongeradeel; Marianne Hilbolling, Aedes; de dorpsbelangenverenigingen van Sexbierum, Peins, Holwerd en Lioessens; en Paul Feenstra, de gastheer in Ons Huis in Sint Annaparochie.

In Zeeland
Léon Kaagman en Henk Nijssen, Provincie Zeeland; Robert de Ridder, woningcorporatie Clavis; Marco van der Wel, Woonburg; Rolfo de Ruijter en Lodewijk Nolson, gemeente Terneuzen; Madeleine van Kempen en Piet Baas, gemeente Veere; en de leden van de dorpsraden van Serooskerke en Zoutelande.

Gespreksleiding slotbijeenkomsten
Flip ten Cate, Mechtild Linssen

Deze publicatie is tot stand gekomen met financiële ondersteuning van Aedes, KEI, SEV, het Ministerie van VROM en het Stimuleringsfonds voor Architectuur.

KEI

Uitgave BNA, mei 2009
Redactie Kees de Graaf, Groningen
Met dank aan Pieter van Wesemael (Inbo) voor zijn opmerkingen bij eerdere tekstversies.
Coördinatie en eindredactie
Annemiek van Bentem en Jan van Rijn, BNA
Vormgeving Thonik, Amsterdam
Druk Rotor Offsetdruk
Oplage 2.200

Niets uit deze uitgave mag zonder toestemming van de BNA geheel of gedeeltelijk worden overgenomen. Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die onjuist of onvolledig is opgenomen, aanvaarden wij geen aansprakelijkheid.

Koninklijke Maatschappij tot
Bevordering der Bouwkunst
Bond van Nederlandse Architecten

Postbus 19606
1000 GP Amsterdam
T 020 555 36 66
F 020 555 36 99
www.bna.nl
bna@bna.nl